

Török fürdők a hódoltságban

„A törökök sokat és szívesen fürdenek, s adnak is erre” – összegezte budai tapasztalatait Melchior Besolt a 16. század végén.¹ Valóban, a hódítók az új tartományban fürdők tucatjait használták, s ezek jelentős részét – erre a pénzt nem kímélve – újonnan építették. Talán maguk sem gondolták, hogy éppen ezek a fürdők lesznek a török kor legidőtállóbb emlékei: a mecseteknek, karavánszerájoknak nyoma is alig maradt, a fürdők közül jó néhány máig is áll.

A remek építmények hírére már a török időkben terjeszteni kezdték az utazók és a tudósok; Georg Wernher, Augerius Gislenius Busbequius vagy Istvánffy Miklós leírásait sokan olvasták.² Bár a későbbiekben az érdeklődés homlokterébe inkább a termálvizek gyógyászati haszna került, a fürdők múltjáról az orvosok sem feledkeztek meg teljesen. Laurentius Stoker 1721-ben még csak négy oldalt szentelt a kérdésnek, jó száz évvel később Linzbauer Ferenc Xavér már több, mint hetvenet.³ A budai fürdőkultúra múltjának és jelenének feltárásán annyian fáradoztak, hogy 1933-ban már érdemesnek látszott kiadni a budai és pesti gyógyfürdők irodalmának bibliográfiáját is.⁴ Az előzőhöz hasonló, a fürdőket említő szerzőkre koncentráló összeállítás az 1960-as években is megjelent.⁵ A második világháború után megindultak az elsősorban Gerő Győző nevével

1 A tanulmányban idézett szövegek és adatok jelentős része az adattárban is szerepel, ezért külön lábjegyzettel nem láttam el őket; amennyiben mégis, akkor természetesen megadtam a forrásokat. Hálás köszönettel tartozom mindazoknak, akik ezen adattár létrejöttéhez segítségükkel hozzájárultak: Hegyi Klárának, aki az oszmán közigazgatási iratok útvesztőjében kalauzolt; Hazai Györgynek, amiért a Gencine-i ahlák c. kézirat átiratát a rendelkezésemre bocsátotta; Fodor Pálnak, Pálffy Géának és Sudár Jánosnak a forrásszövegek fordításában nyújtott segítségükért.

2 Munkáik utóéletéhez: Buda és Pest fürdőinek és gyógyforrásainak irodalma. Bp. [1933.] (A Fővárosi Nyilvános Könyvtár Budapesti Gyűjteményének bibliográfiai munkálatai II.) 3–16.

3 *Laurentius Stoker: Thermographia Budensis, seu scrutinium phisico-medicum aquarum mineralium Budae scaturientium, de earum origine, situ, antiquitate, numero, mineralibus, virtutibus et uso medico [...]. Augustea-Vindelicorum, 1721. 48–51.; Franz Xaver Linzbauer: Die warmen Heilquellen der Hauptstadt Ofen. Pest, 1837. 1–72.*

4 Buda és Pest i. m.

5 Budapest történetének bibliográfiája. I. Általános rész – A legrégebbi időktől 1686-ig. Szerk. Zoltán József–Berza László. Bp. 1967. 242–243., 455–458.

fémjelezhető régészeti kutatások és műemléki helyreállítások. Hasonló feltárásokra és filológiai kutatómunkára az ország több településén (Babócsán, Egerben, Esztergomban, Székesfehérváron, Pécsen) is sor került.

Időről időre összefoglaló munkák is napvilágot láttak, mégha nem is önálló tanulmány formájában, hanem a hódoltsági török építészetet, művészetet tárgyaló értekezések keretében. Foerk Ernő 1917-ben mérte fel tanítványaival a török világ még álló emlékeit.⁶ Ugyancsak a fennmaradt objektumoknak szentelt kötetet Molnár József és Gerő Győző 1976-ban, majd 1980-ban Gerő kiváló monográfiában dolgozta fel a témát.⁷ A korábbiakkal ellentétben teljes körű, régészeti és történeti adatokra egyaránt támaszkodó áttekintést nyújtott Oktay Aslanapa és Ekrem Hakki Ayverdi, az oszmán-török művészettörténet két jeles kutatója. Sajnos éppen a magyar források tekintetében ismereteik igen hiányosak, s a török irodalmat is következtetlenségül használják, ezért munkáik erős kritikával kezelendők.⁸

Munkánk elsősorban a történeti források összegyűjtésére tesz kísérletet. Ezek alapján próbálja meghatározni, hogy hol és hány fürdő működött a hódoltságban,⁹ s amennyiben lehetséges, behatárolni ezek működési idejét és alapítójuk személyét. A tanulmányt adatbázis követi, amely közread minden lényeges forrásszöveget, különös tekintettel az eddig magyarul meg nem jelent, vagy pontatlanul lefordított török forrásokra. Az időrendben közölt szövegeket a régészeti kutatások érintőleges felsorolása követi. Mindezek után elemezzük és értelmezzük a forrásokat, amennyiben ezek mennyisége és minősége indokoltá tette ezt.

A forrásokról

Régészet-műemlékvédelem

A török fürdőkre utaló legegységelműbb forrás maga az épület. A hódoltság területéről majd másfél tucat maradt fenn közülük többé vagy kevésbé.¹⁰ Ezen műemlékek és régészeti leletek azért rendkívül fontosak, mert általuk magát az építészeti szerkezetet, a koncepciót és a kivitelezés minőségét mérhetjük fel.

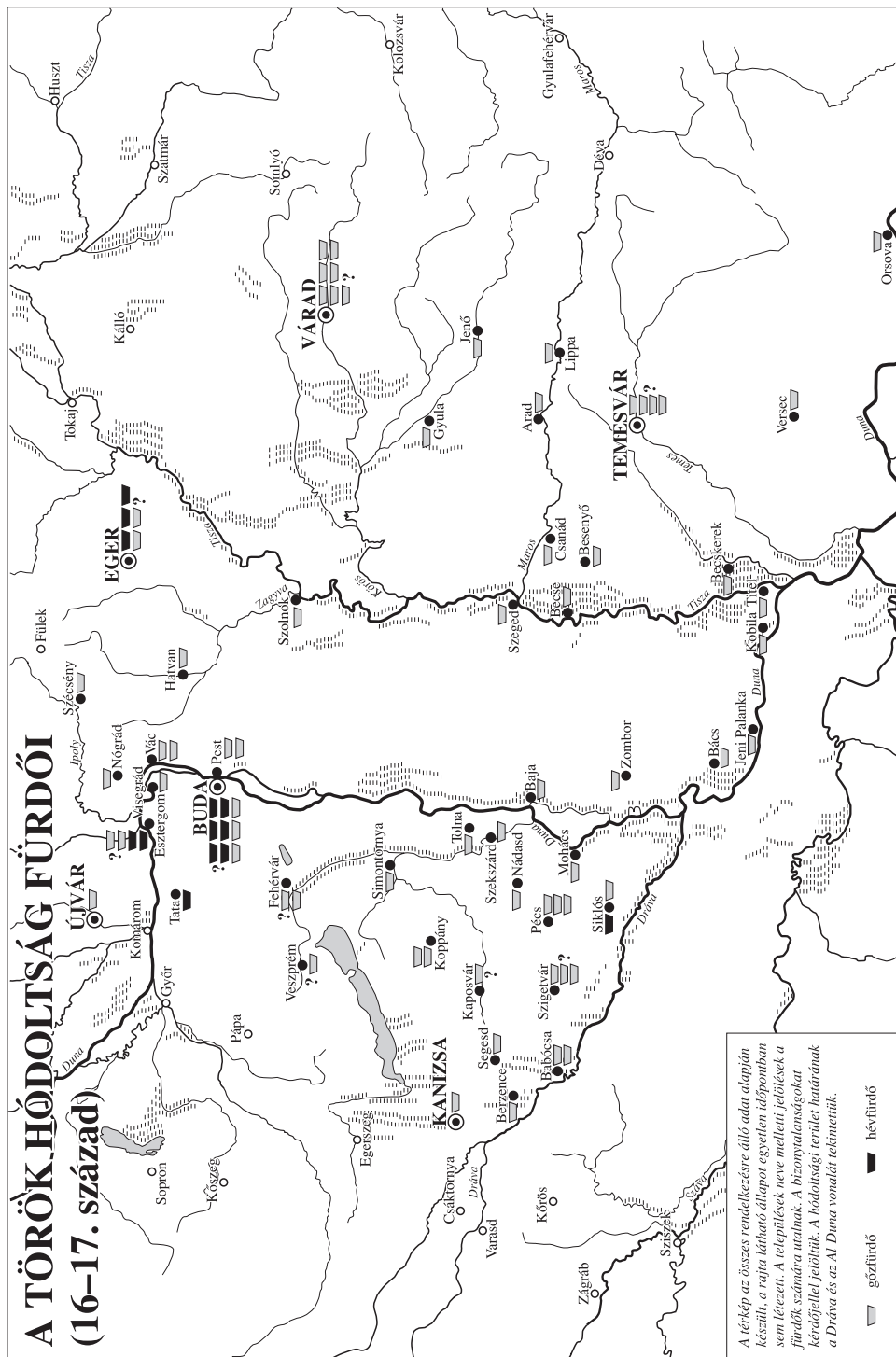
6 *Foerk Ernő*: Török emlékek Magyarországon. Bp. 1918. (A Budapesti Magyar Állami Felső Építő Ipariskola 1917. évi szünidei felvételei VI.)

7 *Gerő Győző*: Török építészeti emlékek Magyarországon. Bp. 1976.; *Molnár József*: A török világ emlékei Magyarországon. Bp. 1976.; *Gerő Győző*: Az oszmán-török építészet Magyarországon. (Dzsámik, türbék, fürdők). Bp. 1980. (Művészettörténeti füzetek 12.)

8 *Ekrem Hakki Ayverdi*: *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri. I/1–2.* Romanya, Macaristan. Istanbul, [1977.]; *Oktay Aslanapa*: *Macaristan'da türk abideleri. Tarih Dergisi* 1950. 325–345.

9 A hódoltság alatt a Drávától és az Al-Dunától északra, a Déli-Kárpátoktól pedig nyugatra eső török kézen lévő területeket értem.

10 Buda: Jesil direkli, Kücsük, Veli bég, Horosz kapu, Pasa szeráj, Tojgun pasa; Eger: Valide szultán és a későbbi érseki fürdő; Fehérvár: ikerfürdő; Pécs: Memi sah és Ferhát pasa fürdők; Esztergom: városi fürdő és ún. Mattyasovszky-fürdő; Bács; Babócsa: köz- és magánfürdő; Gyula: Ali bég fürdője.

Írásos dokumentumok

a) Muszlim források. A muszlim hivatalos iratok között több helyen számíthatunk a fürdők vagy fürdősök említésére. Amennyiben állami intézményekkel van dolgunk, akkor elszámolásaik bekerültek a tartományi pénztárkönyvekbe. Magánalapítványok esetén az alapítólevél (*vakufnâme*) tájékoztat róluk, vagy esetleg a tarományi adóösszeírásokban bukkannak fel, mint a *vakuf* (alapítvány) részei. Harmadrészt az összeírt muszlim lakosok között akadhatunk fürdőalkalmazottakra.

Égészen más jellegűek a földrajzi munkák. Ezeknek a szerzői egy-egy tartományról kívántak képet adni, s mivel a fürdők a települések jellegzetes objektumai voltak, gyakorta megemlékeztek róluk. Két munkáról kell szót ejtenünk.

Ásik Mehmed bin Háfiz Ömer er-rúmi (?–1598 után)¹¹ a tizenöt éves háború során járt a hódoltságban, valószínűleg 1594-ben. Munkája, a *Menázir'l-aválim* (A világok látképei) különösen a Balkán és a hódoltság leírása szempontjából jelentős. A magyar vonatkozású részek fordítását egy bécsi kézirat alapján Bálint Gábor adta közre először, a szerzőt azonban nem tudta azonosítani.¹² Fekete Lajos egy 17. századi török utazónak, Ebu Bekir bin Behrám ed-Dimiskinek (?–1690/1691) *Terdzüme-i csográfja-i kebír* (A nagy atlasz fordítása) című munkáját tette közzé magyarul. A szerző – ahogy erre Fekete Lajos is felhívta a figyelmet – néhány részt, például a fürdők leírását szó szerint vette át Ásik Mehmedtől.¹³ A jelen tanulmányban olvasható fordítások az isztambuli *Süleymanîye Kütüphanesi* kézírata alapján készültek.¹⁴ Ásik Mehmed azonban csak részben járhatta be a birodalom legészakibb tartományát, saját tapasztalataira csak a Belgrádról Budára vezető út mellett fekvő települések, illetve az Északkelet-Dunántúl esetében támaszkodhatott.

Sokkal részletesebb Evlia Cselebi¹⁵ teljességre törekvő útleírása, amelynek

11 *İsmet Miroğlu*: Aşik Mehmed. In: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. III. İstanbul, 1991. 553.

12 *Bálint Gábor*: A magyarországi török hódoltságról – XVII-ik századi török forrás szerint. I–II. Századok 4(1870) 233–244., 297–308.

13 *Fekete Lajos*: A hódoltság kori törökség Magyarországra vonatkozó földrajzi ismeretei. I–II. Hadtörténelmi Közlemények 31(1930) 1–17., 134–154.

14 Isztambul, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, N° 2421, 143a–b. A megfelelő oldalak facsimilijét közli: *E. H. Ayverdi*: i. m. 123.

15 A magyar tudományos irodalomban Karácson Imre nyomán a többszörösen is pontatlan Evlia Cselebi névalak terjedt el. A jeles világutazó nevét törökül ma *Evlîyâ Çelebi* formában írják. Tehát tulajdonnévét magyarra vagy Evlija vagy Evlijá formában kellene átírnunk. A cselebi viszont nem a tulajdonnév része, csupán egy tiszteleti cím, amelyet a török helyesírás nagy-, a magyar viszont kisbetűvel ír. Szultánok, kánok, pasák és bégek esetében ez a helyesírási változtatás többnyire nem okoz problémát (pl. Musztafa pasa), a műveltségére utaló címek esetében azonban gyakori a nagybetű teljesen logikátlan használata (pl. Gül Baba helyesen: Gül baba). Utazónk nevét a legpontosabban talán így írhatnánk át: Evlijá cselebi. Minthogy azonban Magyarországon az Evlia Cselebi névalak terjedt el, hagyománytiszteltből s a zavarok elkerülése végett magunk is ezt használjuk.

hódoltsági fejezetei 1660 és 1665 között keletkeztek.¹⁶ E forrásra kicsit hosszabban ki kell térnünk részint egyedi, összegző volta, másrészt a körülötte dülő viták miatt. Szekfű Gyula gyilkos hangvételi kritikája óta e munkára a gyanú árnya vetül, jöllehet egyre több olyan adat bukkan fel, amely igazolja a világotazó állításait.¹⁷ Leírásai mindig szigorú rendet követnek: ismerteti a település történetét, közigazgatási helyét, tisztségviselőit, azután rátér a földrajzi adottságokra, majd városrészenként a nevezetességekre. A sort többnyire a helyi jellegzetességek és a meglátogatandó szent helyek leírása zárja. Többek között ez a rendszeresség táplálja a bizalmatlanságot: Evliának talán akkor is eljár a tolla, ha valójában nincsenek adatai. Ennek ellentmondani látszik az a tény, hogy a szerző a szokásos klisékben üresen hagyta az objektumok számára, elnevezésére utaló helyet, ha azokról nem voltak ismeretei. Sőt, keleti szerzőtől meglehetősen szokatlan módon, akár bevallja tudatlanságát is. Törökkoppány leírásánál például a következőket olvashatjuk: „de hogy a város hány lépés [hosszú], arra nem emlékszem”.¹⁸ Témánkhoz visszakanyarodva: ha azt írja, hogy az adott városban (---) darab fürdő van, akkor egyszerűen nem volt biztos a dolgában. Ám ez nem azt jelenti, hogy a településen ne létezett volna ilyen intézmény (ld. Simontornya esetét!). Amennyiben pontosan megadja a fürdők számát, de részleteket nem közöl, akkor gyengébb minőségű, esetleg átalakított épületekre gyanakodhatunk. Előfordul azonban olyan eset is, amikor egy komolyan megépített fürdőt éppen csak megemlíti a jeles utazó (pl. Gyulán). Azok a leírások a legmegbízhatóbbak, ahol részletesen olvashatunk a fürdő épületéről, a víz hatásairól, stb. Bár a megfogalmazás gyakorta az oszmán költészet és a művészi prózaírás hagyományait követi – a kupolák az égig érnek, a medencékben az élet vize csobog, a fürdősök pedig angyalok –, a szóvirágok annyit mindenképpen bizonyítanak, hogy az egyébként eléggé kényes ízlésű Evlia Cselebi meg volt elégedve a szolgáltatással, azaz jól működő fürdőre lelt.

16 Az adattár elkészítéséhez Evlia legújabb kiadásait használtam: *Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî: Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 307 Yazmasının Transkripsiyonu – Dizini. 5. Kitap. Haz. Yüce Dağlı–Seyit Ali Kahraman–İbrahim Sezgin. İstanbul, 2001.; *Uő: Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini. 6. Kitap. Haz. Seyit Ali Kahraman–Yüce Dağlı. İstanbul, 2002.; *Uő: Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini. 7. Kitap. Haz. Yüce Dağlı–Seyit Ali Kahraman–Robert Dankoff. İstanbul, 2003. (= Evliyâ V., VI., VII.) Bár az útleírás magyarul megjelent fordítása sok esetben téves, a könnyebb tájékozódás kedvéért ennek az adatait is megadom: Evlia Cselebi török világotazó magyarországi utazásai 1660–1664. Az előszót és a szómagyarázatokat írta, a jegyzeteket átdolgozta: Fodor Pál. Bp. 1985. (= Evlia I.); Evlia Cselebi török világotazó magyarországi utazásai. II. 1664–1666. Ford., jegyz. Dr. Karácson Imre. Bp. 1908. (Török–magyar kori történelmi emlékek. II. Írók.) (= Evlia II.)

17 *Szekfű Gyula: Bevezetés*. (Kútfőkritikai tanulmány a hódoltság korabeli török történetírókról.) In: *Török történetírók*. III. 1566–1659. Ford., jegyz. Karácson Imre. Sajtó alá rend., bev. Szekfű Gyula. Bp. 1916. (Török–magyar kori történelmi emlékek. II. Írók.) 1–63. Evlia Cselebi munkájának értékeléséhez: *Fodor Pál: Evlia Cselebi útleírásai*. Keletkutatás 1990. ősz 37–55.

18 „ammá bu varoş kaç adimdir, hâtırımda yoktur”. Evliyâ VII. 16.

Evlia 42 település körülbelül 70 fürdőjét említi. (A bizonytalanság abból adódik, hogy az utazó három település leírásánál kihagyta a fürdők számát.) Ezek között néhány kiépítetlen hévíz, „strand” is szerepel (Budán kettő, Egerben egy és talán még egy Siklóson). A szerző 27 esetben pusztán a fürdő létezéséről számol be, 18 esetben pedig mindössze annyit jelez, hogy az intézmény kicsi vagy romos. További másfél tucat helyen tudunk meg bármit is a fürdő elhelyezkedésére, alapítójára, netán minőségére vonatkozóan, részletes leírást pedig csupán nyolc esetben olvashatunk. Azaz aligha vádolhatjuk Evliát azzal, hogy mértéktelenül dicsérte volna az épületeket vagy végletesen eltúlozta volna a helyi fürdőkultúra jelentőségét. Evlia leírása a többi rendelkezésünkre álló, 27 település kb. félszáz fürdőjéről tudósító adat fényében sem tűnik túlzottnak.¹⁹ (Hasonlóak a tapasztalataim a dzsámik és mecsetek esetében is.)

Egyedi forrás Szokollu Musztafa budai pasa életrajza. Az ismeretlen szerző, aki a jelzőt jelzőre halmozó rafinált oszmán próza mestere volt, 1591-ben Budán alkotta meg művét,²⁰ amelynek végén a jeles pasa építkezéseit is felsorolja. Bár a lista többnyire egyezik Musztafa *vakufnáméjával*, néhány ponton mégis eltér attól. Ezen különbségek, és a megfogalmazás varázslatos pompája tette indokolttá a szöveg közlését.

b) Keresztény források. A török időkbeli elsősorban az utazók leírásaira számíthatunk. Szerencsére a fürdőket ők is felismerték, szemben például az iskolákkal, kolostorokkal. Mi több, gyakran látogatták is őket fáradt tagjaik pihentetésére és kíváncsiságuk kielégítésére. A cseh Vratislav Vencel vagy a pozsonyi Auer Ferdinánd hosszú és rendkívül képszerű élménybeszámolóiban azonban számunkra kevésbé hasznosíthatóak, mivel még az sem derül ki belőlük egyértelműen, hogy melyik intézményt látogatták meg. Néhány topográfiai utalásra, érdekesebb részletre azonban rábukkanhatunk ezekben a leírásokban is. Sajnos a keresztény utazók beszámolóiban csupán a hódoltság egy szűk területére – azon belül is főleg Budára – koncentrálódnak.

Rendkívül értékesek a török idők után keletkezett források. A fürdők nagy, szilárd kőépületei jó szolgálatot tehettek az általános pusztulás közepette, ezért számba vették őket (ld. pl. Marsigli összeírását!), s a forrásokban később is fel-felbukkannak új szerepükben. A termálfürdőket jobbra rendeltetésüknek megfelelően használták, a gőzfürdőket pedig templom, iskola vagy salétromfőző céljára alakították át.

Térképek, ábrázolások

A hódoltsági településekről jó néhány térkép és látkép maradt fenn. Mint-hogy a fürdők gyakorta kiemelkedtek környezetükből, ezért rákerültek a raj-

¹⁹ Megjegyzendő, hogy azok a települések, amelyek fürdőiről csak Evliától tudunk, javarészt a Temesvári vilájet déli részén találhatóak (9 db). Azon a területen, amely a visszafoglaló háborúk során talán a legtöbbet szenvedett, s a legnagyobb pusztításnak volt kitéve.

²⁰ Ismertette: *Karácson Imre*: A sztambuli mecsetek magyar vonatkozású kéziratai. Századok 42(1908) 79–83.

zokra.²¹ Bár a látképi ábrázolások sokszor a fantázia szüleményei, az épületek létének tényét, s topográfiai helyzetük meghatározását aligha vonhatjuk kétségbe. Kellő kritikával tehát ezen felvételek is jól használhatóak.

Miért építsünk fürdőt?

A törököket nemcsak a kedvtelés sarkallta fürdőépítésre, hanem például a jó cselekedetek iránti igény is. A magyar szakirodalomban ugyan elterjedt, hogy a fürdés a vallásgyakorlat része, ám ez nem egészen helyes megfogalmazás. Az iszlám csak az imádkozás előtti tisztálkodást írja elő, ezt azonban a dzsámik és a mecsetek udvarában elhelyezett csorgókutaknál oldották meg (sivatagban akár a homok is megtette), ez tehát nem indokolja az építkezéseket. Fontos volt viszont a muszlim hívők közösségének szolgálata, amely vallási szempontból kegyes cselekedetnek (*szeváb*) számított. Aki e téren jeleskedett, méltán remélhetette, hogy az utolsó ítéletkor majd a javára írják tettét. Másfelől a jótékonykodás azonnali és gyakorlati haszonnal szolgált: öregbítette az alapító hírnevét. S minden bizonnyal közrejátszott egy harmadik szempont is. Bár a fürdőhasználat sokszor szinte ingyenes, vagy legalábbis nagyon olcsó volt, mégis bevételhez juttatta az alapítót, amelyet azután más kegyes alapítványok (*vakuf*) ellátására fordíthatott, például dzsámijának alkalmazottait fizethette belőle. A hódoltsági fürdők többsége ilyen alapítványi intézmény, többszörösen is nyereséges vállalkozás lehetett. A fürdőalapítás annyira komoly ügynek számított, hogy a szultán beleegyezésére is szükség volt hozzá. Amikor például Abdülbáki dukagini bég engedélyért folyamodott a magas portához, az uralkodói rendelet megparancsolta az illetékes kádinak: nézzen utána, hogy az alapítandó fürdő nem sért-e birtokjogot vagy alapítványi érdeket.²² Egy másik rendeletben éppen erre találunk példát. Az izniki Mehmed pasa medresze tanára levélben fordult az udvarhoz, mivel egy Haszan nevű személy újonnan épített ikerfürdője többek között az ő alapítványát eltartó fürdőnek is tetemes károkat okozott. A szultáni parancs a pórul járt professzor védelmére kelt, s megtiltotta újabb fürdők létesítését.²³ Számos ok vezetett tehát oda, hogy a birodalomban mindenhol, így a hódoltságban is fürdők sora létesült.

A hódoltsági fürdők fajtái

A törökök kétféle fürdőt ismertek, a gőz- és a termálfürdőt. Gőzfürdő természetes úton nem jön létre, mindenképpen komoly építőmunkával kell kialakítani, hiszen egy

21 Budapestre: *Rózsa György*: Budapest régi látképei 1493–1800. Bp. 1963. Általában a hódoltsági területre: *Kisari Balla György*: Török kori várrajzok Stockholmban. Bp. 1996.; *Uő*: Karlsruhei térképek a török háborúk korából. Bp. 2000.

22 3 Numaralı Mühimme Defteri (966–968/1558–1560). Özet ve Transkripsiyon. Ankara, 1993. 361–362., 368.

23 I. m. 525–526.

silány épület nem fűthető ki kellőképpen. Ahol tehát róluk olvasunk, ott egészen biztosan jelentős beruházással számolhatunk. A török forrásokban kizárólag *hammám*²⁴ néven fordulnak elő. A teljesen kiépített fürdő öltözőteremből (*dzsámekán*), átmeneti helyiségből (*szogukluk*) és forró fürdőteremből (*harara*) állt. Ez utóbbinak a közepét azonban nem medence, hanem egy nagy márványlap, a „köldökkő” (*göbektasi*) foglalta el, amely masszírozásra szolgált. A fal mentén kis mosdómedencék (*kurna*) sorakoztak, ezekből locsolgatták felhevült tagjaikat a vendégek. Nagyobb épületek esetében a fürdőterem mellett kisebb kamrák (*halvet*) is nyíltak. A fürdőtértől elválasztva állt a víztartály és a fűtőkemence (*külhán*), ahonnan a forró levegő a padló alatt elhelyezkedő fűtőrendszerbe áramlott.

A hódoltsági intézmények döntő többsége hammám volt, de fürdő és fürdő között óriásiak lehettek a különbségek. Budán, Pécsen, Egerben vagy Fehérváron pompás épületek várták a pihenni vágyó vendégeket. A babócsai ásatások azonban arra vallanak, hogy korántsem minden fürdő készült remekbe: a közfürdő szabálytalan alaprajza merőben szokatlan; öltözőhelyisége másodlagosan, hitvány anyagból épült. Hasonlóképpen egyszerű megoldásokkal készült a parancsnoki palota kicsiny magánfürdője is. Talán ebbe a sorba illik a fehérvári külváros fürdője is. Evlia Cselebi alig jellemzett, vagy kicsinek, ormótlannak titulált hammámjai valószínűleg efféle épületek lehettek. S nem szabad elfeledkeznünk Vác – nyilvánvalóan nem egyedülálló – példájáról sem, ahol egy közönséges lakóházat alakítottak át tisztálkodási célokra.

A hammámnak volt egy sajátos, házi változata is, amelyet „kályhás” gőzfürdőnek (*szoba hammámi*) neveztek. Ezeket a középkori kőházakban alakították ki, minden bizonnyal egy kisebb szobában elhelyezett kályha és egy dézsa segítségével. A hódoltságban Evlia Cselebi szerint százszámra készültek ilyenek, s nagy konkurenciát jelentettek a közfürdőkkel szemben.

A fürdők másik nagy csoportját a termálfürdők képezik, amelyek *kaplidzsa*, *ilidzsa*, *germáb* vagy *szidzsak szu* néven bukkannak fel a forrásokban. (A kifejezések – a kaplidzsa kivételével – a víz hőfokára utalnak.) E szavakat azonban egyaránt használják a természetesen feltörő, foglalatlan hőforrásokra, a csak kerített, nyitott fürdőhelyekre (strandokra) és a komoly munkával kiépített, „klasszikus” török fürdőkre is. Ha forrásaink e szavak egyikével élnek, s egyéb leírást nem adnak, akkor nem tudjuk eldönteni, hogy a kiépítettség milyen fokú lehetett. Siklós vagy Tata esetében például nem bizonyos, hogy csak a feltörő hévizet használták-e a törökök, vagy ki is építették-e azt. Amennyiben egy termálforrás fölé fürdőt emeltek, az szerkezeti szempontból nagyon hasonlított a hammámokhoz, azzal a különbséggel, hogy nem volt szükség fűtőrendszerre, a fürdőterem közepét pedig medence foglalta el.

24 A mai török nyelv a rövidebb *hamam* alakot használja, szemben az eredeti arab *hammám* formával. Minthogy 16–17. századi forrásszövegeinkben az arabos alak fordul elő, ezért én is ezt a formát használom.

A hódoltság viszonylag sok termálfürdővel dicsekedhetett. Budán négy kiépített, s jó néhány kiépítetlen hévíz várta a fürdőzőket. Egerben két épület és egy nyitott strand szolgálta az egészséget. Tatán és Siklóson egy-egy, érzésem szerint kiépítetlen termálforrást használtak. Esztergomban egy forráscsoportra két fürdő is épült, két másik hévíz pedig foglalatlanul buggyant elő.

A fürdőket a két nem természetesen csak külön látogathatta. Ezt vagy úgy oldották meg, hogy a látogatási időket osztották be, vagy pedig rögtön két egymáshoz tapadó intézményt, ún. ikerfürdőt (*csiftehammám*) építettek. Ebből a típusból akadt néhány a hódoltságban is (Pesten, Fehérváron, Pécsen).

A fürdő életét a fürdős (*hammámdzsi, hammámí*) irányította, aki tulajdonképpen egy vállalkozó volt. Ő tartozott elszámolni a kiadásokkal és a bevételekkel az intézmény tulajdonosa felé. A budai állami fürdőt például három évig a budai dzsebedzsik kethüdája, azaz a vértkészítők parancsnokhelyettese üzemeltette. Őt egy budai polgár, majd egy gránátos követte. A vendégek masszírozása, szőrtelenítése (mely az iszlám szabályai szerint kötelező) a *dellákok* feladata volt. Rajtuk múltott, hogy a vendégek mennyire érezték magukat kellemesen, nem csoda, hogy a leírásokban őket dicsérik leginkább. (Ők pedig igyekeztek kihasználni vendégeik kegyét, mint például az a magyarból lett renegát fiú, akinek az útja a medence mellől egyenesen a fehérvári őrség legrangosabb elitalakulatóhoz vezetett.²⁵) Az üzemeltetési feladatokat – a fűtést, a takarítást – további fürdőszolgák (*hádím*) végezték.

A hódoltsági fürdők elnevezései

Adattárunkban egy-egy településen számos, egymástól különbözni látszó fürdő tűnik fel, ám a sokféleség nem biztos, hogy ténylegesen több intézményt takar. Állami fürdők (*hammám-i mírí, hammám-i hassza*) például többnyire a hódoltság korának elején bukkannak fel (Budán, Fehérváron, Szegeden, Pécsen, Siklóson), később rendre eltűnnek a forrásokból, pedig a hivatalnokok rajta tartották a szemüket minden bevételi lehetőségen. Könnyen elképzelhető, hogy magán-személyek szerezték meg, s rendelték saját alapítványaik mellé őket. Sőt az sem lehetetlen, hogy többször is gazdát cseréltek, s ezért forrásainkban különböző néven szerepelnek. Szegeden például nem virágzott túlságosan a fürdőélet. A muszlim lakosság 1578-as összeírásában csupán egy fürdős és egy masszőr szerepel, a 17. század közepén Evlia Cselebi csak egy fürdőt említ, a visszafoglalás után pedig nem bukkan fel fürdőépület a forrásokban. Mindebből arra következtethetünk, hogy Szegeden egyetlen, nem túlságosan jelentős intézmény működött. Ezzel szemben egészen korai adataink vannak egy állami fürdőről, majd Szokollu Musztafa budai pasa alapítványi fürdője tűnik fel, amelyről azonban az

²⁵ *Hegyi Klára*: Etnikum, vallás, iszlamizáció. A budai vilájet várkatonaságának eredete és utánpótlása. A török várkatonaság származása. *Történelmi Szemle* 40(1998) 247.

ilyen kérdésekben eléggé precíznek tűnő alapítólevél nem állítja, hogy a jeles férfiú építtette volna. Könnyen lehet, hogy az állami intézményre Musztafa még szegedi bégsége idején vetett szemet, s csapta alapítványaihoz. Hasonlóképpen történhetett Tolnán is. Tur Ali bég, egy jeles végvidéki főember fürdőépítési engedélyt eszközölt ki a szultántól 1564-ben. Bő másfél évtized múlva azonban már Szokollu Musztafa budai pasa fürdőjéről szólnak a források. Gyanús a budai Veli bég fürdőjének története is. Fennmaradt – ha csak másolatban is – egy emléktábla (*kitábe*), amely Szokollu Musztafát nevezi meg építtetőként éppúgy, mint a pasa alapítványait felsoroló irat. A fürdő minősége, szépsége valóban illik a legjelentősebb budai pasához. Ám akkor mi magyarázza, hogy az összes forrás Veli bég fürdőjének nevezi az intézményt? Talán az, hogy Veli bég – a 16. század közepének jeles török harcosa – a fürdőtől nem messze nyugodott egy sírkápolnában, s így az egész környék róla kapta a nevét? Az sem elképzelhetetlen azonban, hogy ő kezdett építkezni, de Szokollu Musztafa ezt a hévizet is „megörökölte”. Persze lehetséges, hogy a fenti – érdekes módon Szokollu Musztafa pasa köré csoportosuló – példák csupán véletlen egybeesések, de ne felejtjük el, hogy a fürdőépítés nem csupán kegyes cselekedet, hanem egyúttal üzleti vállalkozás is!

Tovább bonyolítja a képet, hogy a fürdőket gyakran valamilyen jellegzetességük vagy topográfiai helyzetük alapján nevezik meg. Például a majdani Rudasról kezdetben mint Musztafa pasa fürdőjéről történik említés (Omichius, Istvánffy), a későbbiekben azonban a benne található zöld oszlop okán Zöldoszlopos hévizként ismerték. A Rácfürdőt mondták a Tabán fürdőjének, de – talán a Zöldoszlopos hévizhez viszonyítva – Kis fürdőnek is.

A hódoltsági fürdők alapításának ideje

Forrásainkban a hódítás dátuma után feltűnően gyorsan bukkannak elő a fürdők. A legelső intézményeket az állam hozta létre, Fehérváron a város elfoglalása után legkésőbb két, Pécsen és Siklóson három, Budán nyolc, Szegeden 12–13 évvel már üzemelt egy-egy fürdő. Ahogy a hódoltsági török hatalom megszilárdult, felzárkóztak a magánszemélyek is. Kászim pasa (meghalt 1562 körül), s ha azonosításunk helyes, akkor talán Memi sah gázi (meghalt az 1540-es években) szerémségi és boszniai hátországukra támaszkodva kezdtek bele pécsi építkezéseikbe. Hamarosan követte őket Mehmed budai várnagy (1552 előtt), majd Tojgun pasa (1555 előtt). Iszkender szigetvári bég Babócsán a város meghódítását követő négy éven belül alapított fürdőt (egy másikat pedig Siklóson), Mehmed veszprémi bég alig három évvel a vár elfoglalása után kapott fürdőépítési engedélyt, sajnos azt nem tudjuk, hogy tényleges építkezés történt-e. Bő másfél évtizeddel a város török kézre kerülése után Kászim nógrádi bég szerényebb akcióba fogott Vácon, egy házat alakíttatott át fürdőnek. 1663-ban, Újvár elfoglalásának évében már működött egy fürdő a városban, amelyet azonban készen kaptak a hódítók. Nagyváradon 1665-ben, öt évvel a hódítás után hét (?) fürdőt számolt össze Evlia Cselebi. A fenti adatok látványosan

igazolják, hogy a törökök nem sokáig késlekedtek, ha kényelmük megteremtése volt a tét.

Bár egy-egy fürdő a legkorábbi időktől működött, az igazi nagy építkezési hullám az 1560-as és 1570-es évekig várattott magára. Güzeldzse Rüsttem budai pasa vakuflevelében négy, Szokollu Musztafaéban pedig 17 fürdőről történik említés. Nem mindegyik volt azonban saját alapításuk, egyeseket megszereztek, másokat talán csak átépítettek, felújítottak. Szokollu Musztafa vakuflevelében egy fürdő – a későbbi Rác – esetében egyértelműen vásárlásról olvashatunk, hatszor csak azt tudjuk meg, hogy a fürdő a pasa birtokában van, nyolcszor pedig egyértelműen a jeles férfiú az építtető. Akárhogy esett is, a 16. század második fele tekinthető a fürdőélet csúcspontjának, ekkor kapnak fürdőt a szerényebb igazgatási központok is, például Nógrád, Szécsény vagy Tolna.

A tizenöt éves háború során jó néhány fürdő súlyos károkat szenvedett (Esztergom, Fehérvár), mások keresztény kézre kerültek. A kupolákról lekerült ólomborítást a későbbiekben inkább az olcsóbb cseréppel helyettesítették. Az újonnan megszerzett településeken persze újabb fürdők is létesültek, elsősorban az egri építkezéseket kell kiemelnünk. Kanizsán a város földrajzi adottságai nem tették lehetővé komolyabb épület emelését, de a gőzfürdő így is a kevés számú téglapépület egyike volt. Újvár és Várad fürdői a század második felében inkább másodlagosan kialakított intézmények lehettek.

Számvetés

A fentiek fényében eléggé nehéz megbecsülni, hogy hány fürdő is állhatott a hódoltságban. Ha csak a kiépített fürdőket számítjuk, akkor a következő kép tárul elénk: Budán négy kiépített héviz és két gőzfürdő várta a vendégeket, egy hammám pedig a pasa kényelmét szolgálta. Fehérváron a 16. században két, a 17. század végén már talán három, Egerben legalább három, Esztergomban a 16. században kettő, a 17. században egy harmadik, Pécsen a 16. századtól három, Babócsán két fürdő működött. Egy-egy épített fürdője volt Gyulának, Szegednek, Szekszárdnak, Bácsnak, Becskereknek, Hatvannak, Lippának és még egy sor hódoltsági településnek. Két nagy török központ, Temesvár és Várad esetében igen hiányosak a forrásaink, valószínűleg kevésbé jelentős, másodlagosan kialakított gőzfürdőkkel rendelkeztek. Számításaim szerint összesen – de nem egy időben – körülbelül 75 kiépített fürdő,²⁶ jó néhány strand, s nem kevés házi „kályhás” fürdő szolgálta a hódoltsági lakosság kényelmét.

26 Evlia összes gőzfürdőre vonatkozó adatát (kb. 60 db) épített fürdőnek kell tekintenünk, hiszen hammám nem jöhet létre természetes úton. Ezt erősítik a becsmélő megjegyzések is, hiszen a „szűkösség” vagy az „ormótlanság” kifejezés csak építmények esetében értelmezhető. Hasonlóképpen a kiépítettségre utal az alapító megnevezése, ill. számos topográfiai megjelölés is. Ehhez a számhoz hozzáadandóak a kiépített termálfürdők (8?), valamint az Evlia által nem említett létesítmények (6?).

Érdekes, hogy szinte minden polgári lakossággal rendelkező településről vannak adataink, de a város nélküli várakban nem tudunk fürdőkről. Netán a török asszonyok kedvében próbáltak járni a kegyes alapítók? Esetleg azt tételezzük fel, hogy a hódoltságba beköltöző, elsősorban délszláv etnikumú és jobbára újmuszlim katonaság nem tette magáévá a török fürdőkultúrát? Vagy arra kell-e gondolnunk, hogy a fürdés nem a muszlim társadalomra általánosságban volt jellemző, hanem ez is csupán az elit szórakozása lett volna? Egyszer talán megtudjuk.

Adattár

Arad

1660. Evlia Cselebi: „Van egy kis fürdője”.²⁷

Evlia Cselebi szerint a város jelentősebb középületeit Köprülü Mehmed alapította, s bár a felsorolásban nem szerepel, talán a fürdőről is feltételezhetjük ezt. A visszafoglaló háborúk idejéből származó hadmérnöki felmérések nem jelzik fürdő létét,²⁸ ezért feltehetőleg nem lehetett jelentősebb épület.

Babócsa

1566–1570. Iszkender szigetvári bég (1566–1570) alapítványának fürdője.²⁹

1664. Evlia Cselebi: „és egy gőzfürdője nem égett el [ti. 1663-ban], [...] mivel azok téglából voltak”.³⁰

Feltárás: 1. Gőzfürdő a Nárcisosban. Magyar Kálmán feltárása, 1988.³¹ 2. A parancsnoki palota fürdője a Nárcisosban. Magyar Kálmán feltárása, 1989.³²

Bács

1665. Evlia Cselebi: „A nagy külvárosban van egy kicsi, kétkamrás [iki halvetli] gőzfürdő.”³³

Feltárás: 1909-ben Pósta Béla vezette a feltárási munkákat.³⁴ 1917-ben Foerk Ernő közölte az épület felmérését.³⁵

27 Evliyâ V. 207. Magyarul: Evlia I. 35.

28 *Kisari Balla Gy.*: Karlsruhei térképek i. m. N° 18., 237.

29 *Dávid Géza*: Szigetvár 16. századi bégjei. In: Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. A szigetvári történészkonferencia előadásai a város és a vár felszabadításának 300. évfordulóján (1989). Szerk. Szita László. Pécs, 1993. 161.

30 Evliyâ VI. 309. Magyarul: Evlia I. 553.

31 *Magyar Kálmán*: Babócsa története a honfoglalástól a mohácsi vészig. In: Babócsa története. Tanulmányok a község történetéből. Szerk. Magyar Kálmán. Babócsa, 1990. 118–128.; *Nagy Gerge*ly: A Basakert építészeti öröksége, romhelyreállítás a Nárcisosban. In: Babócsa története i. m. 384–389.

32 *Magyar K.*: i. m. 128–138.; *Nagy G.*: i. m. 389–390.

33 Evliyâ VII. 139. Magyarul: Evlia II. 217.

34 *Gubitz Kálmán*: A múzeumőr jelentése. In: A Bács-Bodrog vármegyei történelmi társulat évkönyve. Szerk. Trencsény Károly. Zombor, 1910. 17–22.

35 *Foerk E.*: i. m. 16., 34–36. t.

Érdekes, hogy Evliáé kivételével nincsenek török kori fürdőadatok, pedig a városnak komoly méretű és tőkeerős muszlim lakossága volt. A 16. századi összeírásokból hiányzanak a fürdősök is (hacsak nem a borbély név mögött bújnak meg).³⁶

Baja

1572. Franciscus Omichius: „Van itt egy meleg fürdő is”.³⁷

1665. Evlia Cselebi: A városnak „van egy gőzfürdője”.³⁸

Becse (Törökbecse, Novi Bečej)

1665. Evlia Cselebi: Van „egy gőzfürdője”.³⁹

Becskerek (Nagybecskerek, Zrenjanin)

1567. Szokollu Mehmed alapítványi fürdője.⁴⁰

1665. Evlia Cselebi: „és gőzfürdője Szokollu Mehmed pasa építménye”.⁴¹

Feltárás: A várdombon 1817–1820 között nagyarányú építkezések folytak, ekkor bontották el Szokollu Mehmed mecsetjét is. Legkésőbb ekkor a fürdő is elpusztult. Fűtőrendszere azonban még a a 19. század közepén is megfigyelhető volt.⁴²

Berzence

1664. Evlia Cselebi: „és egy gőzfürdője maradt meg [ti. 1663-ban]”.⁴³

Besenyő (Óbesenyő, Dudeštii Vechi)

1665. Evlia Cselebi: „és egy kis gőzfürdője van”.⁴⁴

Buda

1549. Georg Wernher: „A törökök kedvüket pedig a fürdőzésben lelték; nem tették tönkre, hanem még jobban kiképezték és vallási szempontból mintegy felmagasztalták.” „Ilyeténképpen a mostani uralkodó, Szulejmán úgy Budán mint másutt is létesített fürdőházakat. Az előbbi helyen, a kalocsai érsek hajdani palotájában, a saját maga és háztartása tagjai egészségének a gondozására. Ebbe a vizet föld alatti csatornákon keresztül vezetik a Dunából nagy magasságba, arra a szintre, amelyen

36 *Hegy Klára*: A török Bács. In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Szerk. Fodor Pál–Pálffy Géza–Tóth István György. Bp. 2002. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 2.) 199–213., főleg: 209.

37 Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai. Sajtó alá rend. Kovács József László. Bp. 1986. 34.

38 Evliyâ VII. 137. Magyarul: Evlia II. 215.

39 Evliyâ VII. 144. Magyarul: Evlia II. 224.

40 *Káldy-Nagy Gyula*: A csanádi szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása. Szeged, 2000. 244.

41 Evliyâ VII. 145. Magyarul: Evlia II. 225.

42 *Bárány Ágoston*: Torontál megye hajdana. Buda, 1845. 81.

43 Evliyâ VI. 310. Magyarul: Evlia I. 555.

44 Evliyâ VII. 144. Magyarul: Evlia II. 224.

Buda a Duna felett épült. Magát a fürdőházat belülről azok a márvány emlékművek borítják, amelyek azelőtt a templomban voltak. Ha azonban valami szép volt rajtuk, azt levakarták, s az egészet kicsiszolták.” „A felső hőforrásban, azok felett a források felett, amelyeket fürdésre használnak [...] Pesten is vannak hőforrások”⁴⁵

1552. Mehmed budai dizdár közúton álló hévfürdőt (*tarik-i ammda olan ilidzsaszzi*) építtet, oda jár (*ilidzsaszina gider*).⁴⁶

1555. augusztus 4. Hans Dernschwam: „Budán Tujgun, a mostani pasa hatalmas fürdőt emelt az Ágoston-rendiek kolostora előtt, amely a fekete barátok hajléka volt; mindenhonnan ide fuvarozták a legszebb köveket.”⁴⁷

1557. Júsuf bin Durmus a budai fürdőmukátaa (a budai vár fürdője) ámilja.⁴⁸

1558. Veli a budai fürdőmukátaa (a budai vár fürdője) ámilja.⁴⁹

1559. Szinán a budai fürdőmukátaa (a budai vár fürdője) ámilja.⁵⁰

1559. július 4-től Merdzsán a budai fürdőmukátaa (a budai vár fürdője) emínje.⁵¹

1564. Merdzsán fürdős (*hammámí*) feljegyzései a budai várban lévő állami gőzfürdő (*hammám-i mírí der kale-i Budun*) kiadásairól, az 1561. április 4–1564. május 12. közötti időszakból.⁵²

1565. augusztus 31. Orucs bin Haszan, a budai vértkészítők parancsnokhelyetese kezeli a budai állami gőzfürdőt (*hammám-i hassza der kale-i Budun*).⁵³

1567–1568. Haszan hodzsza budai lakos lett a fürdős (*hammámí*) az állami fürdőben.⁵⁴

1568. július 30-tól Mehmed bin Musztafa budai kumbaradzsi veszi át a budai vár állami fürdőjét.⁵⁵

1569/1570 vagy 1574/1575. Szokollu Musztafa budai pasa építési felirata (a mai Császár fürdőben): „Ennek a szívet emelő épületnek [így] mondják az évszámát: Musztafa pasa épülete [ez a] párjanincs épület.”⁵⁶

45 Erdősi Laura: Wernher: De Admirandis Hungariae Aquis. Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica 29(1963) 116–117., 119–120.

46 Fodor Pál: Így kezdődött a török hódoltság. Keletkutatás 1995. tavasz 94–95.

47 Hans Dernschwam: Erdély, Besztercebánya, Törökországi útinapló. Közreadja: Tardy Lajos. Bp. 1984. 498.

48 Budai török számadáskönyvek 1550–1580. Közzétette: Fekete Lajos–Káldy-Nagy Gyula. Bp. 1962. 324., 328.

49 I. m. 324., 331., 332., 335., 344., 346., 369., 396.

50 I. m. 426.

51 I. m. 465.

52 Wien, Österreichische Nationalbibliothek (= NB) Mxt 581, 13–14. Magyar kiadása hibákkal: Velics Antal–Kammerer Ernő: Magyarországi török kincstári defterek. I–II. Bp. 1886–1890., II. 287–288.

53 Wien, NB, Mxt 609, 2. Magyarul: Velics A.–Kammerer E.: i. m. II. 349.

54 Wien, NB, Mxt 609, 2. Magyarul: Velics A.–Kammerer E.: i. m. II. 349.

55 Wien, NB, Mxt 609, 2. Magyarul: Velics A.–Kammerer E.: i. m. II. 349.

56 A felirat kronogramma (*tárh*), az évszám az utolsó sor betűinek számértékét összeadva számolható ki. A szakirodalomban elterjedt 1572-es évszám Fekete Lajos olvasatán alapszik (Fekete L.: Budapest i. m. 411.), amely azonban verstani okokból sajnos nem fogadható el. Az egyik lehetséges olvasatot Ekrem Hakkı Ayverdi már 1977-ben közölte (E. H. Ayverdi: i. m. 122.). A felirat problematikáját egy közeljövőben megjelenő tanulmányomban részletesen tárgyalom.

1572. május 3. Franciscus Omichius: „Innen a várból [ti. Mátyás palotájából] a víz felé mentünk. Jobbra márványból és más vörös kőből szépen megépített fürdő, nem messze ettől egy hasonló van – a Szent Gellért hegye alatt –, melyet a pasa [Szokollu Musztafa – S. B.] a régi minták szerint boltoztatott, és ólommal befedetett. A harmadik fürdő, mely Óbuda irányában fekszik, hasonló módon épült. Az a különlegességük, hogy természetes hőforrásban lehet fürdeni.”⁵⁷

1573. június 19. Stephan Gerlach: Budán „megnéztünk egy szép török fürdőt, amely kerek, ólomtetős kőépület. A falakból jó meleg víz folyik, középen szép fürdő, még inkább terem, belül nyakig ér a meleg víz.”⁵⁸

1573. június 20. Stephan Gerlach: Budán „és itt is egy szép, nagy tágas fürdőt tekintettünk meg, melyet az előző mintájára építettek. Három kerek helyiség, te tejét részben ólom, részben bádoggal fedik. A hátsó teremben mély medence van, középen néhány lépcsőfokkal. A jó meleg víz nagy mennyiségben folyik bele. Oldalt valamelyest emelt. Egy szép csőkútból a meleg víz egy köre folyik, erős kén-szagot áraszt.”⁵⁹

1574. Surlus Laurentius: „Budán, amely Magyarország fővárosa, sok meleg fürdő van, amelyek egy része királyi, más része közfürdő. Ezek a fürdők alkalmasak arra, hogy bennük fürödjének és mosakodjanak. Más hévizeket azonban nem használnak fürdésre, hanem először lehűtik őket, mert olyan forróak, hogyha beléjük dobnak egy tojást, az néhány óra alatt megfő. Ezek mellett van egy hideg kút is, amely arra szolgál, hogy az ember először hideg, azután meleg vízbe merítkezzen. Budán ezen meleg fürdők egyikét felsőnek, másikat alsónak nevezik, mivel ezek a város alatt és fölött fekszenek. A törökök ezeket a fürdőket manapság csodálatosan feldíszítették, mivel különös örömet lelik abban, hogy ott fürödjének és mosakodjanak. A folyó vizet kiváltképp tisztelik, s gyakran nappal is igénybe veszik, nem csupán a test, hanem a lélek szennyének lemosására is.”⁶⁰

1577. Salomon Schweigger: „Újból elérkeztem Buda városába. A váron magán nem találtam semmi különösebben pompásat. A meleg fürdők vagy »vad« fürdők némelyike pompásan van megépítve, különösen a padlón márványlapokkal. A fürdő közepén van egy kerek medence, amely lefelé mélyül és 18 lépés széles. Ha az ember belemegy, hónaljig ér. A medencének körben négy lépcsőfoka van, amelyeken üldögélni szoktak, olyan mélyen, ahogy az ember akarja. De nőket itt nem látni, mert ezt nyilvános szemérmertlenségnek tekintik. E fürdő forrása olyan forró, hogy benne egy disznót meg lehetne perzselni, és mégis gyakran békák úsznak benne minden további nélkül.”⁶¹

57 Ungnád i. m. 33.

58 I. m. 113.

59 I. m. 114.

60 Buda és Pest i. m. 3.

61 I. m. 8.

1578 előtt. Szokollu Musztafa budai pasa (1566–1578) alapítványainak listája: „Gürz Eliász dombja [azaz a Gellért-hegy] alatt, a Duna partján levő hévfürdőmet és az említett fürdő közelében, Hindí baba kolostorával szemben levő karavánszerájomat, továbbá a szintén Budán kívül, a tímárok városnegyedében levő hévfürdőmet, amelyet mevlána Haszan efenditől vettem, aki régebben Pest kádija volt, azután a Buda belsejében, az önkéntesek városnegyedében [*Gönüllü mahalleszi*] épített hévfürdőmet és az említett hévfürdő közelében épített karavánszerájomat a benne levő nyolc bolttal együtt, továbbá a Budán kívül levő hévfürdőmet, amelyet a lőpormalom [*Barutháne*] közelében építtettem”.⁶²

1584. Melchior Besolt: „Hajóink mellett volt egy török fürdő is, ahová sokan elmentek közülünk fürödni vacsora után. Ez híres volt vizének jóságáról és szépségéről, valamint számos díszes csorgókútjáról. Mert a törökök sokat és szívesen fürdenek és adnak is erre [...] Vasárnap úgy terveztük, hogy még aznap elindulunk Budáról, mivel azonban erős szélvihar kerekedett, még ott maradtunk. Így néhányan úgy határoztak, hogy ismét elmennek a fürdőbe, mivel más látnivaló nem akadt ott. Egy igazán szép hercegi fürdőt láttunk, melynek vize természetesen meleg, nem fával melegítik. Magától olyan forró, hogy alig lehet elviselni. A helyet a törökök nagyon tisztán és rendben tartják, a fürdőzőket pedig nagyon jól szolgálják ki: lemosás, dörzsölés és megszáritják őket. A valódi fürdő előtt a szabad ég alatt van egy közfürdő is, amelyet a szegény emberek számára tartanak fenn. Mielőtt az ember bemegy a fürdőbe, egy szép és tágas termet talál, amelyben levetkőzik. A terem közepén van egy kút. Ezek után jut az ember a valódi fürdőbe, amely inkább templomhoz vagy kápolnához hasonlít, semmint fürdőhelyiséghez. Van benne először is egy medence, amelybe az ember belemegy; ez megfelelően meleg. Aki akar, körbe mehet ebben a medencében, vagy kedve szerinti mélységben ülhet, mivel van három lépcsőfok (mármint a meleg vízben), amelyre rá lehet ülni. E körül a medence körül körbe lehet menni, és ott sok vidám kutacska van beépítve a megfelelő helyeken, amelyekben egymás mellett folyik a hideg és a meleg víz. Az igazi fürdőhelyiség felül díszes rézzel van borítva, nem másképpen, mint ahogy a rondellákat szokás kupolaszerűséggel befedni. Ezen a tetőzeten sok a lyuk, amelyeken keresztül a fürdőbe elegendő fény és világosság hatol. A medence, amelyben a víz van, márványból készült, hasonlóan az egész belső térhez. E mellett a medence mellett kisebb mellékmedencék is vannak, nagyságukra nézve egymáshoz hasonlatosak, de egymástól márványkővel elrekesztve, mintha külön medencék lennének. Az ember belép

62 Ístanbul, Topkapı Sarayı Müzesi, D 7000, 8b–9a. (A Magyar Országos Levéltárban őrzött mikrofilm-másolatot használtam. A továbbiakban: D 7000.) Káldy-Nagy Gyula több helyen is azt írja, hogy a dokumentumban öt budai fürdő szerepel, ezzel szemben magam csak négyre találtam utalást. *Káldy-Nagy Gyula*: Harács-szedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon. Bp. 1970. 104.; *Uő*: Macht und Immobilienvermögen eines türkischen Beglerbegs im 16. Jahrhundert. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 25(1972) 449.

az ajtón, s akkor egy lepedőt függesztenek [az ajtó] elé. Miután vagy félórát fürdöttünk, visszasiettünk a hajókra és megvacsoráztunk.”⁶³

1587. Reinhold Lubenau: „Némelyek úgy gondolják, hogy Buda neve a fürdők-től [*Baden*] származik, mert ott meleg fürdők vannak, de ez nem nagyon talál.” „Ezek után a Gellért-hegy alatti meleg fürdőbe mentünk, amely magától meleg, és ahol fakad, a víz olyan forró, hogy az ember egy disznót leforrázhat vele. Elevenen él benne viszont egy sereg béka. Ha nem láttam volna, nem hinném el. Sokan talán gúnyt űzhetnének mindebből, ha nem lett volna ott 30 személy, aki mindezt látta. Ez a fürdő török módra a legpompásabb módon, csupa faragott kövekből épült; a medencének lépcsőfokai vannak, hogy azon olyan mélyre lehessen beleereszkedni, amennyire az ember kívánczik, és úszni is lehet benne. A víz egészen égszínkék, mint a magyar vitriol, és erősen kénes szaga van. A medence körül különálló kis fürdők vannak, ahol az ember egyedül fürödhet. Ezek a nagy medence mintájára lettek megépítve, s amikor valaki bent fürdik, kék lepedőt tesznek a bejáratra. Ilyen fürdőből még több is van ott, de nem olyan költségesen építettek, mint ez. A törökök legtöbbit ezekre a fürdőhelyiségekre és a templomokra költik.”⁶⁴

1591. Szokollu Musztafa tabáni mecsetjével „szemközt egy páratlan termálfürdőt építtetett, hogy a nap elrejteti szemét annak forrásától, az élet vizének forrása elrejtőzik az irigységtől. Párja és megfelelője nincs sehol, mint a vörös kénnek, s a korszak szeme addig keresett hozzá hasonlót, hogy végül megvakult.
Vers:

A korszak szeme párját nem látja
ha az egész világot végigkutatja is házról-házra
Élvezetet okozó medencéjének belseje olyan,
mint [az Istent ismerő] bölcsék szíve: tiszta és csillogó
Tündér arcúak töltik meg belsejét
Indigószín könnyük hullik minden felé.
Nem tévedek, ha azt mondom, forró hely ez
Minden sarka a tündérek tanyája.”

„És az említett lőpormalom mellett egy kellemes termálfürdőt emeltek, melynek felhőszín kupolája az ég boltozatánál is magasabb, s ha forrásának tökéletességétől a kilenc kupolájú ég fürdője is megdöbben, nem csoda. Nyugalmat adó medencéje mint egy forró[vérű] szerető, készségesen keblére ölel bárkit. Minden egyes

63 *Melchior Besolt*: Des Wolgebornen Herrn Heinrichs Herrn von Lichteinstein von Nicolspurg [...] Reys auff Constantinopel in 1584. In: *Hans Lewenclaw*: Neue Chronica Türkischer nation von Türcken selbs beschrieben. Francfurt am Mayn, 1595. 519–520.

64 *W. Sahn*: Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau. I. Königsberg, 1912. (Mitteilungen aus der Stadtbibliothek zu Königsberg i. Pr. IV.) 81. Részleges magyar fordítása: *Káldy-Nagy Gy.*: Harács-szedők i. m. 104.

csapja, hogy a holdarcúakat a varázslat gyűrűjébe vonzza, mézesmázos, rabul ejtő szavakat ont. Vers:

Levegőjében milyen élvezet, mi legtöbb
készségesek lesznek bizonytal a szépségek
Csörgedező vizének csapjának szája
Csobogásával meglágyítja az engedetlen.”

„És a városban párjanincs, művészi termálfürdőt építtetett, mely mint a hű szerelmes tükörforma szíve, család nélküli, a tündéarcúak utáni forró vágy miatt keble lángot vet, csapjai, mint a szerelmes orcáján a szemek, sírnak, szíve és lelke a szerelem forróságától izzik. Vers:

Vize és levegője arra vágyik,
hogy minden tündérral szerelemben essen
Bensőjének forróságát nem lehet leírni
Ontja szeme könnyét égve-lángolva
Az, kinek társalkodója egy tündér
Helyénvaló, hogy éjjel-nappal lángoljon, égjen.”⁶⁵

1591. október 10. Mitrovicei Vratislav Vencel leírása (valószínűleg a *Jesil direkli ilidsáról*): „Míg orator uram a második audiencián időzött, megtekintettük a törökök szép, meleg vizű fürdőit, s bennük meg is tisztálkodtunk, lévén, hogy hajóink közelében voltak. Ezek igencsak nagyszerű, élvezetes fürdők, olyan forrók, hogy természetes forrásból eredő vizükben hosszasan tartózkodni alig lehet. Mondják, igen egészségesek, és maguktól melegnek, s hogy bizonyos hőforrásokból törnek fel, s folynak a medencékbe. A törökök patyolattisztán tartják őket, s bárki fürdőző szerény fizetségért különféle szolgáltatásokat vehet bennük igénybe a maga kényelmére. A fürdő előtt nagy csarnok van körös-körül széles lócákkal, ott lehet letelepedni, és a ruhákat is ott hagyhatni. Ennek a csarnoknak a közepén széles márvány díszkút áll, s ebből a csarnokból jut az ember a valódi fürdőbe, mely inkább hasonlít holmi kerek kápolnához, mint fürdőhöz, kívülről ólomlemezekkel, belülről pedig, a falak és a padlózat egyaránt, különböző színű márvánnyal van borítva. Maga a medence olyan, akár egy márványkatlan, kerülete 43 lépés, s benne a víz olyan mély, hogy egy közepesen megtermett embernek álláig ér. Ha az ember nem akar ilyen mély vízben állni, van ott három lábpárnához hasonló kicsiny márványpad, úgyhogy az egyiken ülve hónaljig, a másikon csípőig, a harmadikon lábikráig éri a víz. Ha pedig valaki úszni és mindenféle mulatságot úzni kíván, akkor is elégséges tér áll rendelkezésére.

Van ebben a fürdőhelyiségben kilenc kör alakú fürdő is, mindegyikben két-két márvány falikút, a fal mellett pedig bronzcsapok; ezekbe a kutakba egyik

65 Gencine-i ahlák. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Keleti Gyűjtemény, Török o. 215. 102a–103a.

kis pecekkel forró, a másikkal pedig hideg víz eresztethető, majd ismét elvezetethető”.⁶⁶

1594. Ásik Mehmed bin Háfiz Ömer er-rúmi (?–1598 után): „Buda városában számos helyen van hévíz [*germáb*]. Az egyik a Gürz Eliász dombja néven ismert helyen van, s a Szobota⁶⁷ hévíz [*Szobota ilidzsaszi*] néven ismert, vize nagyon forró. Ha tojást tennének bele, megfőne. A vizével való mosakodás a gonosz betegségek legtöbbszörére hasznos. E hévíz forrása felett egy erős kupolájú öltözőterem [*dzsámekán*] és egy erős kupolájú fürdőterem épült. A fürdőteremben [*dáru'l-guszl*] egy nagy medence van, a medence körül nyolc fülke [*halvet*], a fülkékben mosdómedencék [*kurna*], melyekben szüntelenül folyik a víz. E hévízforrásból két vízimalom hajtására elegendő mennyiségű víz buggyan fel. Ennek a Gürz Eliász dombnak a hátsó oldalán is feltör egy hévíz, ha vizében a beteg lovakat és öszvéreket gyakorta megmossák, hasznos. A hévíz fölötti régi épület jelentős rom, maradékai láthatóak.

Egy másik [hévíz] Buda városának határában van, s Veli bég hévize [*ilidzsa*] néven ismerik. Vize közepesen meleg. Forrásából annyi víz tör fel, amennyi öt malmot is meghajtana. A közelben még két malom meghajtására elegendő hideg víz is fakad. E hévíz forrása felett is erős és nagy kupola alatt egy öltözőterem, és szintén erős és nagy kupola alatt fürdőterem van. A fürdőteremben egy nagy medence, a medence körül 16 fülke, s mindegyikben mosdómedence van, amelyekből szüntelenül csodálatos víz folyik. Ezzel a vízzel való mosdás is a gonosz betegségek legtöbbszörére megfelelő.

Kettő [fürdő] pedig az említett város belsejében van. Mindegyik fölé erős kupolájú öltözőhelyiséget és erős kupolájú fürdőtermet építettek. A fürdőtermekben egy-egy medence, a medence körül mosdómedencék, melyeknek forró vize állandóan folyik. Vizük nagyon meleg. A vizükben való fürdés a gonosz betegségek legtöbbszörére hasznos.

A budai mező hévize [*germáb*]. Ez a hévíz a budai vár kapui közül a Mező kapunak [*Ova kapiszi*] nevezett kapun kívül két vagy három mérföldnyire [*míl*] van. Vize közepesen meleg. E felett a hévíz felett épület vagy intézmény nincs. [Másik kéziratban tetőzete nincs: *üsttü acsik*.] Ezzel a vízzel való mosdás is a gonosz betegségek legtöbbszörére megfelelő.”⁶⁸

66 Mitrovicci Vratislav Vencel viszontagságai. Bp.–Bratislava, 1982. 23–24.

67 A szót Bálint Gábor Pestnek, Fekete Lajos pedig Szobotának olvasta. Az általam használt kézirat alapján az utóbbi tűnik elfogadhatóbbnak, bár a szó ortográfiája alapján inkább magas hangrendű alakot várnék. Fekete Lajos nyitva hagyta a kérdést, hogy a Peste és a Szobota elnevezés mely fürdőkre vonatkozhatott. (*Fekete L.*: Budapest i. m. 116–117.: 115. jegyzet.) Én úgy vélem, hogy valójában csupán egyetlen névalakkal kell számolnunk, mivel a két szó arab betűs ortográfiája csak diakritikus pontokban tér el, ez utóbbiakat azonban a másolók számukra ismeretlen tulajdonnevek esetében gyakran tévesen írták ki. Az eredeti talán a *Peste* alak lehetett, mivel a törökök a Tabánt kezdetben Kis Pestnek nevezték. (*Fekete L.*: Budapest i. m. 94.) Mivel kupolás, kiépített fürdőről van szó, csak a Zöldoszlopos (Rudas), vagy a Kis (Rác) fürdő jöhet számításba.

68 E. H. Ayverdi: i. m. 123.

1598. Istvánffy Miklós: „azon az éjjelen a hely fekvését jobban ismerő magyar gyalogság a hajdan alsónak, most Musztafáénak nevezett fürdőket szállta meg, éppúgy, mint a többi fürdőt, melyeket régen felsőknek, vagy a Szentháromság-hoz tartozóknak szoktak nevezni. Ezeket – emlékezetünk szerint – Musztafa budai helytartó nagy költséggel, négyszögű kövekkel újjátta meg, és a táblás mennyezetet ólommal és üveggel borítottatta be.”⁶⁹

1600. Wilhelm Dillich metszete. D: Warme bader. (A lőpormalomtól északra és a Gellért-hegy lábánál egy nagy, téglalap alakú, nyeregtetős épület.)⁷⁰

1602. Wilhelm Dillich metszete, madártávlát. N° 31. Warm Badh. (Veli bég fürdője.)⁷¹

17. század eleje. Ismeretlen mester akvarellje. Fürdő a Gellért-hegy lábánál és a Kakaskapunál.⁷²

1604. Hans Wild: „Ezután az uram egy meleg fürdőbe vezetett engem, mivel Budán jótékony meleg fürdők vannak. Ez nagyon jót tett nekem, mivel el voltam fagyva. Minthogy ezelőtt sohasem fürödtem ilyenben, roppantul el voltam bővölve tőle. Miután mindkettlen megfürödtünk, uram Buda városába vitt. [...] Lá-baim annyira átfagytak és hidegek lettek Magyarországon, az Egerből Budáig tartó két nap[os út] alatt, hogy a harisnyámat nem tudtam éjjelre lehúzni, hanem magamon hagytam. Amidőn a meleg fürdőbe értünk, ezeket le kellett vágni a lábaimról, a nagy dagadás miatt. De ennél az úrnál – hála Istennek! – újra meggyógyultak, mert ő minden héten kétszer vagy háromszor, sőt gyakran hat vagy hét egymás utáni napon a meleg fürdőbe vitetett, ahol minden nap három órát töltöttem. Ez a lábaimnak nagyon jót tett, a dagadást és a fagyást elűzte és új bőröm is nőtt. A fürdözést két hónapig végeztem. Ezután a lábaim olyanok voltak, mint korábban. [...] A víz, amely a meleg fürdőkbe folyik – ezekből három van – azokból a sziklákból ömlik ki, amelyek felett a Blockhaus [ti. a Gellért-hegyi erőd] áll. A víz természetétől fogva meleg, s különösen télen olyan forró, hogy az ember bőre kipirul. De ezáltal hasznos és jó minden nyavalyára, így a fagyásra, a rühösségre és a bélpoklosságra is.”⁷³

1606. Wilhelm Dillich metszete. D: Warme bade. (A lőpormalomtól északra.)⁷⁴

1663. Heinrich Ottendorf: „A pompás meleg fürdők, melyeket Musztafa basa újjátatott meg, a külvároson kívül vannak. Az egyik (11) talán ezer lépésre a Vérkapu előtt fekszik, s ennek közelében szép, négytornyú és fallal körülvett puskapormalom van. A másik (13) nem messze van a hajóhídtól, melyen az em-

69 *Nicolaus Isthvanfi*: *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV*. Köln, 1622. 733.

70 *Rózsa Gy.*: i. m. 10. t. (Kat. 40.), 12. t. (Kat. 6.)

71 I. m. 21. t. (Kat. 115.)

72 *Jajczay János*: Császári követ fogadása Budán a török idők alatt a Fővárosi Könyvtár egy vízfestményén. Bp. 1934. (Tanulmányok V.) 4–5. oldalak közé fűzve.

73 *Johann Wild*: *Reysbeschreibung eines Gefangenen Christen Anno 1604*. Hrsg. Dr. Georg A. Narciss. Stuttgart, 1964. (Bibliothek klassischer Reiseberichte) 51., 53., 63.

74 *Rózsa Gy.*: i. m. 11. t. (Kat. 43.)

ber Pestre megy át”. A Horosz kapi mellett „Van egy szép fürdő”. E három fürdő az Ottendorff által készített alaprajzon is látható.⁷⁵

1663. Evlia Cselebi: „A fürdőzők lelkét megnyugtató gőzfürdők dicsérete. A közezső várban [*Orta hiszár*] egy kicsiny gőzfürdön kívül másik nincs. Vizét a Dunából hordják fel vízhordó lovakkal. Ám ennek az említett gőzfürdőnek vize és levegője kellemetes, a masszörök és a fürdőszolgák pedig elbűvölőek.”⁷⁶

„A Tabánban van a Termálfürdő negyed, [...] és összesen három forró vizes termálfürdő van itt. Az egyik a Tabán hévize, a másik a Zöldoszlopos termálfürdő, a harmadik pedig ennek a város[rész]nek a délkeleti oldalán, a Duna partján, a Gürz Iliász hegy lábánál található nyitott tetejű [*üsütü acsik*] hévíz.”⁷⁷

„A tabáni városrész előtt, Gürz Iliász sziklájának tövében, szinte a Duna partján levő Nyitott fürdő [*Acsik ilidzsa*] leírása: A bosnyákok feletti nyitott fürdőnek is mondják. Minden király épített e hévíz fölé kupolát és számos boltívet emeltek, de amikor készen lettek, mindegyik a földre roskadt. Ebből az okból jelenleg nyitott hévíz”⁷⁸

„Méltóságos Baba Muhtár sejh: Ez a próféta családjának szegényei közül való szent⁷⁹ a Zöldoszlopos termálfürdő előtt, egy fénytel teli kupola alatt van elföldelve, [sírja] a budai harcokosok zarándokhelye.”⁸⁰

„Buda alsó nagy városa: [...] összesen egyetlen gőzfürdője van, Tojgun pasáé, de ez szép. Ám ennek a városnak gőzfürdőre nincs szüksége, mivel sok a termálfürdő.”⁸¹

„A pasa palotája [...] gőzfürdővel ellátott, kertes palota.”⁸²

„A Zöldoszlopos [*jesil direkli*] hévíz leírása: A Tabán [kül]városában, a Duna folyó partján, nyolc magas boltív felett, melyek a Kiszrá⁸³ [palotájának] boltozatát idézik fel, tökéletesen kerek, hatalmas kupola van, amelyet aljától a csúcsáig rubintsínű vörös cserép borít. Alatta egy kör alakú tóhoz hasonlatos kerek medence van, akkora, hogy a hánefita vallási iskola [követői] bőven [elférnek alatta], nemcsak tízesével, hanem tizennégyesével is. Teljes kerülete éppen kétszáz láb [*ajak*], tiszta és piszoktól mentes kerek medence. Körben a medencébe levezető, széles, ötfokú lépcsőzet van, mindenki a természetnek megfelelő fokon mosakszik. A bölcsesség óceánjának bűvárai a medence közepére vetik ma-

75 Budáról Belgrádba 1663-ban. Ottendorff Henrik képes útleírása. Sajtó alá rend. Hermann Egyed. Pécs, 1943. 35.

76 Evliyâ VI. 145.

77 Evliyâ VI. 145.

78 Evliyâ VI. 147.

79 A bonyodalmas kifejezés tapasztalataim szerint a bektasi derviseket jelöli Evlia Cselebi szóhasználatában.

80 Evliyâ VI. 154.

81 Evliyâ VI. 147.

82 Evliyâ VI. 140.

83 Utalás Kiszrá, azaz I. Khoszrau szászánida uralkodó (531–579) híres ktésziphóni palotájának ma is álló hatalmas boltozatos csarnokára.

gukat, úsznak, minden szerelmes szeretőjével és tiszta kedvesével összeölelkezik, teljesen megtisztulván nevetnek, táncolnak, kedvüket töltik.

E nagy medence körül, a nyolc boltív alatt, nyolc darab *háneft*⁸⁴ mosdómedence van. Elbűvölő, tiszta és szennytelen masszörök is vannak ott, akik indigókék törölközőbe csavarják fehér testüket. A fürkékben [*halvet*] a fürdőzők szolgálatára állnak, s kívánságuk szerint letisztítják őket. Ám ennek a héviznek a vize mérsékelten meleg. Sőt, ha ezt a tiszta vizet lehűtöd és megiszod, sohasem lesz kénszagú. Ha egy olyan ember iszik belőle, akinek szemöldöke és szempillája kihullott, Isten parancsolatjából megtisztul, haja, szakála és bajsa serkedni kezd. Lány természetű, közepes hőfokú víz ez. Az öltözőterem fala kívülről négyszögletes, rajta egy zszindellyel fedett, nagyon széles és hatalmas kupola van, amely alá ezer muszlim harcos is befér. Mivel van egy zöld oszlopa, Zöldoszlopos fürdőnek nevezik.

A Tabán termálfürdőjének leírása: az említett Zöldoszlopos héviz mellett, a tabáni városrész utcái között van egy ólommal fedett, nagy és jól működő termálfürdő [*ilidzsa*]. Vize közepesen meleg és nagyon kénes illatú. Az ékszerészek e forró vizet kancsószám viszik, tűz fölött felforralják, s aranyból készült tárgyakra öntik. Ettől csillogó-villogó tiszta arany színük lesz, s tökéletes fényüket egy éven keresztül nem veszítik el. Kétszer felforralva a kések és a handszárók aranyozott hüvelyére öntik, s ezek arany színe két éven át nem károsodik. Nekem, szegénynek volt az ujjamon egy ezüst gyűrű, amelynek smaragdjára Feríd cselebi stílusában vésték fel: A világutazó Evlia. A Tabán hévizébe ezzel a gyűrűvel [az ujjamon] léptem be, majd léptem ki. Színezüst gyűrűm tiszta arany színűre változott. Mielőtt Újvár ellen indultunk, Belgrádban teleltünk, gyűrűm arany színe [ez alatt az] egy év alatt semmit sem változott.

A Tabán hévizének ilyen jeles tulajdonságai vannak. Ebbe a hasznos forró vízbe reggel a férfiak, délelőttől éjfélig pedig a nők járnak, minthogy a városrész közepén van, medencéje nagy, számos fürkéje és nyolc mosdómedencéje van, s a gőzfürdőkhöz hasonló [építésű] termálfürdő ez. Mindenki, aki törölközőjével és dörzsölőkendőjével belép, tisztán és szenny nélkül távozik, s egy fillért sem fizet. Ha nagy törölközőre, fürdőkesztyűre [*kisze*] vagy szappanra volna szüksége, egy *akcsét* fizet. A többi fürdőben is ez a szokás.

A tabáni fürdő a nőknek különösen hasznos. Ha Isten rendeléséből egy asszony nem esik teherbe és görcsei, fájdalmai vannak, azonnal ebbe a medencébe kell mennie, vízből innia kell, s Isten parancsa szerint azon nyomban könnyedén teherbe esik, s egy aranyos szíve-csücske [gyermeket] szül méhéből. Számtalanszor kipróbált dolog ez.

Egy másik hasznos tanulság. Ha egy asszony náthás lesz, de nem tud tüsszenteni, s ebből a vízből cseppentenek az orrába, azonnal tüsszenteni fog.

84 Hánefi: a hanefita vallásjogi iskolát követő. Minthogy az oszmánok ezt az iskolát követték, a szó olyasmint jelent, hogy „tökéletes”, „Istennek tetsző”, „igazi”, „jó”.

Egy másik hasznos dolog. Ha valakinek az orrvérzése nem akar megszűnni, ebből a vízből az orrába cseppentenek úgy, hogy egészen az agyáig menjen, s a fenséges Isten parancsából orrvérzése eláll. De háromnál többször ne cseppentenek, mert [e víz] teljesen megszáritja a vért az agyban.

Másik csodálatos tulajdonság. Ha e hévízből tesznek a búzalevesbe, olyan íze lesz, mintha ecetet tettek volna bele.

Egy másik különös tulajdonság. Ha egy fiatal leány állapotát nem ismerik, hogy szűz-e, vagy a szüzesség állapota eltávozván már megese-e, ebből a hévízből cseppentsenek kétszer-háromszor az orrába. Ha valóban szűz volna, kétszer-háromszor jókedvűen tüszent. Ha azonban már megese, sohasem tüszent, talán illedelmesen szellent. Különös megfigyelés.

Más tulajdonságok. Eme hévíz forráshelye alatt egy bizonyos fajta iszap gyűlik össze. Ha abból az iszaptól anyáink és nővéreink nőiességük helyére és ezüst testükre kennek, mindenféle szőrtelenítőszerrel jobban tisztává teszi méhük kijáratának kapuját, s azon a helyen egyetlen szőrszálat sem hagy, így az alsó kapuk olyanok lesznek, mint a csillogó kristály. S mint a fülzsír, meleg és nedves lévén, képes arra, hogy örömet szerezzen a család urának és feleségének. Ilyen hasznos a Tabán hévize. Ebben a negyedben számos házban van hévíz. Ezek miatt a tabáni külváros lakossága boldog és elégedett.

A Horosz kapu fürdőjének dicsérete: A Horosz kapun belül van egy kicsi, hasznos termálfürdő. Mind a rangosak, mind a köznép által használt közepesen melegen feltörő források ezek. Ám [ezt a fürdőt] nem dicsérik annyira és nem olyan híres.

Veli bég hévizének megnyitása. Ez egy hatalmas épületekkel díszített, s különféle kupolákkal ékesített hírneves hévfürdő Gül baba és Baba Miftáh szultán [kolostora] mellett. Nyolc, a Hávernák [palotához illő] boltív és a nyolcszögletes hatalmas fal felett van egy rubintszínű kupola, amely az épületeket teljes egészükben csodálatos, vörös színű cseréppel borítja be. E magas kupolának éppen a közepe [alatt] van egy akkora tiszta medence, hogy a sáfita jogi iskolának elegendő lenne, s amely tiszta vízzel van tele, mivel minden oldalról fehér márványoroszlánok szájából tiszta hévíz ömlik ebbe a hatalmas medencébe éjjel-nappal. Egy kamrában pedig van egy kis medence, ebben nagyon-nagyon erőteljesen meleg a víz. Ha egy ember belemegy, nem nyughat benne, annyira forró. Kint, a nagy medence körül, minden boltív alatt [egy-egy, összesen] nyolc *hánefi* mosdó-medence van. A kamrák számosak, a fürdőszolgák tiszták. Buda minden lakosa, ha egy rokona elhalálozik, ebből a fürdőből vitet vizet hordókban, a tetemet ezzel az Isteni Hatalom keze által forralt vízzel mossa meg. Az alapítvány részéről erre a szolgálatra külön megbízottak vannak. Ez a kegyes cselekedet Buda erkölcsi értékeinek egyike. Leginkább a Veli bég fürdőjéből vitetik [a vizet], mivel itt van Isten szentjének, Gül babának a sírja, a víz pedig nagyon tiszta és kellemes. Öltözőterme kívülről zsendellyel fedett tökéletes kupola, bár a Jesil Direkli ilidzsa kupolájánál valamivel kisebb. Ezt a hévizet általában Veli bég ilidzsájának mondják, ám fürdőtermének kapuja fölött, díszes és szép dukttussal felróva ez a tetszetős kronogramma [olvasható]:

Ennek a szívet kitaró helynek mondják az [építési] idejét
Musztafa pasa épülete ez a páratlan épület.

A Lőpormalom épületének leírása. Veli bég említett hévize mellett a lőpormalom [*Barutháne*] hévize nem olyan pompás hévíz, de számos [jó] tulajdonsága van. Többnyire szegények látogatják. A lőpormalom kerekeit ennek a hévíznek a vize forgatja úgy, mint az ég kerekét.”⁸⁵

1665. június eleje. John Burbury leírása a Veli bég fürdőőről: „Az itteni meleg fürdő (Buda erről híres) padlata márvány, s a forrás, amely táplálja, olyan bővízű, hogy azzal, amit hagynak elfolyni, két lőpormalmot és egy gabonalmot hajtanak. A tóban, ahol ez a meleg forrás ered, állítólag van hal, ha ez igaz, elmondhatjuk róluk, hogy félig megfőnek, de békát én is láttam benne. Maga a legnagyobb fürdőmedence vize olyan forró, hogy azonnal verejtékezni kezd tőle az ember, és igen sokan használják. Mielőtt még szemügyre vehetnéd, már benn is találod magad egy négyszögletű teremben, ahol mindkét oldalon ablakok vannak, de fölülről is szűrődik be világosság; a padlóból fekvőhelyek emelkednek ki, amelyeket gyékénnyel és szőnyeggel fednek be, hogy fürdés után ott pihenjenek. Középen hely van hagyva a közönséges emberek ruháinak, s a terem körben tele van aggatva kötényszerű ruhákkal, amelyeket a fürdőzők magukra vesznek, s amelyekkel az ott kiszolgáló emberek látják el őket, akik, míg amazok fürdenek – kitisztítják a csizmájukat, vagy a cipőjüket, olyan módon, ahogy ezt a törökök csinálni szokták. Ha a látogatók már eleget fürödtek és újra felöltöztek, egy szőnyeggel takart emelvényen ül a pénzeszedő, s kéri tőlük a jussát, ami szinte jelentéktelenül csekély összeg.”⁸⁶

1669. Edward Brown: „Látható itt néhány szép mecset és karavánszeráj (nagy és üres házak, melyek fogadók az utasok részére) és számos kiváló fürdő, amelyekből nyolcat láttam, és fürödtem is bennük. Ezek közül a legpompásabb a *Velibey* fürdő, amelynek szépségét nagymértékben emelte Szulejmán [szultán]. Négy kupolája van, s mellettük még egy középen, amely nagyon pompás és 12 nagy és vastag pillér támasztja alá [...] Buda természettől fogva meleg fürdőit Európa legjobbjainak tartják, nem csupán tekintélyes méreteik, hanem pompás épületeik miatt is. A törökök gyakran fürdenek, és noha legtöbbjük saját lakására és házára nem sokat ad, annál inkább szeretik a pompát a középületekben. Ezt bőségesen bizonyítják a mecsetek, a fogadók, a hidak és a fürdőépületek. Mint már említettük, nyolc fürdő van itt, amelyeket volt szerencsém sorra felkeresni budai tartózkodásom idején. Az említett nyolc fürdő közül három a várostól keletre és délkeletre található, a Konstantinápoly felé vezető úton. A másik öt a város nyugati végén található az Óbuda és Esztergom felé vezető út mellett.

Az első egy tágas, nyitott fürdő egy magas és sziklás hegy lábánál, amelyet ageweiernek is neveznek. Erről az idegen, babonás nép sok mindent képzel.

85 Evliyá VI. 148–149. Magyarul: Evlia I. 282–284.

86 Angol és skót utazók a régi Magyarországon (1542–1737). Vál., ford., a bevezetést és a jegyzeteket írta: Gömöri György. Bp. 1994. 61–62.

A második egy kupolával fedett fürdő, amely közvetlenül a nevezett hegy mellett van, vagy még inkább azzal a hellyel szemben, ahol a bőrt kikészítik.

A harmadikat Zöldoszlopos fürdőnek nevezik, de az jelenleg piros színű. E fürdővel szemben van egy fogadó az utazók számára. A víz forró, de hideg víz hozzáadása nélkül is kibírható. Olyan alkotóelemeket tartalmaz, amelyekből kő lesz. Ez a szürke kő a fürdővíz hosszú ideje tartó csepegése révén képződik. A fürdővíz kigőzölgései a kupoláról visszaverődnek, miáltal azon a vason, mely egyik oszloptól a másikig húzódik, s ugyanígy az oszlopfőkön is lecsüngő kúphoz hasonló cseppkövek jönnek létre. Éjjel, amikor az asszonyok – akik gyakran későig tartózkodnak itt – elmennek a fürdőből, a vizet leengedik. A fürdőben körben vastag és hatalmas oszlopok vannak, melyek egy kupolát tartanak, amelyen nyílások vannak, hogy a kigőzölgések eltávozhassanak. Ennek ellenére az egész helyiség állandóan meleg.

A város északi végén levő fürdők a következőek.

Tactelli, vagy Tábla fürdő. Ez egy kicsi, nyitott fürdő, vize fehérnek látszik és kénes szaga van. [A fürdőzők] isznak a forrásból, miközben bent vannak a medencében. Amit megisznak, az egy csövön keresztül folyik, melybe ezt a vizet belevezették. Adtam egy töröknek egy öt Stübés pénzdarabot (egy öt groschen értékű ezüstérmét), hogy azt a fürdőben az ujjai között tartsa, s a csőből kijövő vizet arra folyassa, és így bearanyozza. Ez egy fél perc alatt meg is történt.

A második a *Barat Degermene*, vagyis a lőpormalom fürdője. A víz a főút melletti nyitott halastóból buzog elő, és friss forrásvízzel keveredik össze. Ezáltal a halastó vize az egyik oldalon fehér, a másikon viszont áttetsző. Ez a felszálló hideg és meleg források hatásának tulajdonítható. A halastóval szemben, a főútnál van egy lőpormalom, ahol puskaport készítenek.

A harmadik a *Cuzzoculege* [Kis fürdő] vagy a szent fürdője, akiről a törökök csodálatos dolgokat mesélnek. Ezt a fürdőt a török szerzetesek felügyelik, egy felszökő forrásból ered, és olyan forró, hogy azt csak nehezen lehet elviselni. De ha abból [a vízből] egy keveset egy másik fürdőbe engednek, akkor úgy már elviselhető. Ennek a víznek sem a színe, sem a szaga, sem az íze nem különbözik a közönséges víztől, és az alján sincsenek lerakódások, viszont a fürdő széle, ahol egy szivacsos anyag ülepedik le, zöld színű.

A negyedik nagyon nemes fürdő, *Capliának* nevezik. Noha ennek az épületnek egy része az 1669-es heves budai tűzvész következtében elpusztult, a törökök azóta újból helyreállították. Vize rendkívül meleg és nem lerakódások nélküli, amely a kőre ülepedik le. Az épület csaknem nyolcszögletű, közepén egy pompás medence van, amelyet a kényelem kedvéért egy perem szegélyez, ahová a víz kijön, hogy ott lábat mossanak. Ebben a fürdőben oldalt van egy fülke, amelyben egy forrás van. Annak az előcsarnoknak a közepén, ahol a ruhákat lerakják, egy nagyon szép kőmedence és egy kút található.

Az ötödik fürdő a *Velibey*, amely erősen kénes szagú, s a szélén a víz alkotórészeinek megkövesedett kiválása látható. Olyan forró, hogy hideg vizet kell hozzá keverni, hogy elviselhető legyen. Ez a fürdő a legkiválóbb az összes között. Az előcsarnok rendkívül tágas, a fürdő belül nagyon széles és magasan bol-

tozott; öt kupola díszíti. Az egyik kupola, amely a középen levő nagy, kerek fürdőmedence fölött található, nagyon szép. A többi kevésbé szép a négy sarokban, ahol a személyes használatra való fürdőhelyiségek vannak. Ezekben a törökök a testükről a szórt psilotrumot (a szőr kihullását okozó szer) és szappant összekeverve lemaratják, mert nem szokás náluk, hogy a testükön szőr legyen, kivéve a szakállukat. A nagy kupolát 12 pillér támasztja alá és tartja. Nyolc között meleg csapok, a többi között pedig sétálásra és üldögélésre való helyek vannak. Itt a borbély a fürdővendégek felügyel, és minden helyen két kis medence van kemény kőből, amelybe hideg és meleg vizet eresztenek, hogy tetszés szerint keverjék a használathoz.

A férfiak reggel fürdenek, az asszonyok délután. Ha valaki fürdeni érkezik, belép az első szobába, ahol különféle szolgák fogadják, s őt ruhákkal és kötényekkel ellátják. Ha a fürdőző a ruháit lerakta s a kötényt magára öltötte, akkor belép a második szobába, ahol a nagy fürdő található. Leül a medence mellett a pillérek között, s ott egy csapnál a borbély pusztá kézzel, erőteljesen végigdörzsöli, ilyenkor a kezét előre nyújtják. Ez után az eljárás után megy be a fürdőbe. Akik nagy urak alattvalói, szülőföldjük erkölcsi és szokásai szerint fejüket leborotválják, a fiatalok szakállukat is, kivéve a felső ajkukat. Ezután a borbély megdörzsöli a vendég mellét, csontjait, kezét és lábát egy szőrszerű eszközzel. Néha látni olyan embereket is, akik arccal a földre fekszenek, és a borbély megmossa a fejüket szappannal, s egész testükre hideg vizet önt. A dörzsölés és a hidegvizes mosdás után bemennek a fürdő által termelt gőzbe és párába.

Láttam a városon kívül, a konstantinápolyi út mellett egy tavat, amely felül nagyon forró volt, de az alján halak voltak. Ezt nem várta volna az ember, ha csak nem részeg.”⁸⁷

1684. L. N. Hallart–Michael Wening metszete. Északi felvétel. W: Der Türcken Bader. (Veli bég, nyeregtetős fürdőház a Gellért-hegy lábánál, a Duna-parton, a sziklák déli végén.) Ugyanezek a déli felvételen is. A keleti felvétel elég gyenge, de kivehető rajta a Jesil direkli.⁸⁸

1686. Karl Joseph Juvigny metszete. Világosan látszik a Rác, a Rudas, a Gellért-hegy délkeleti lába, a Tojgun melletti imáret, a Horosz kapi.⁸⁹

1686. L. N. Hallart metszete. R: Warme bader. Délen hármat jelöl: 1. A Gellért-hegy tövében, az Ördögárok partján (= Rác). 2. A Gellért-hegy tövében, a Dunánál, a város felé (= Rudas). 3. A Gellért-hegy déli végén, a sziklák alatt egy jelentős, négyszögletes épület látható.⁹⁰

1686. Leonardo Anguissola metszete. I: Meleg fürdők. (Délen: Rác és Rudas; Északon: Király, Császár és esetleg még egy.)⁹¹

87 F. X. Linzbauer: i. m. 52–56.

88 Rózsa Gy.: i. m. 28. t. (Kat. 70.), 31. t. (Kat. 118.), 30. t. (Kat. 77.)

89 Domokos György: Buda visszavívásának ostromtechnikai problémái. Az ostrom előzményei és menete a döntés időszakáig. Hadtörténelmi Közlemények 106(1993) 1. sz. 22–23.

90 Kisari Balla Gy.: Török kori várrajzok i. m. N° 101–102.

91 Kisari Balla Gy.: Karlsruhei térképek i. m. N° 247., 248.

1686. Tirnavai kalendárium. Rézkarc. G: Thermae sub Monte. H: Thermae Reginae. O: Thermae Regis. Nehezen kivehető. G és H a Gellért-hegy alatt, G délebbre (G: Rudas, H: Rác?), O a Veli bég. [Suburbium Inferius: a város tabáni része.]⁹²

1686. december–1687. január. Werlein János István kamarai inspektor: A fürdők „a legtisztábbak, a legszebbek valamennyi közül, az egyik korábban a magyar királyé, a másik a királynéé volt”. A fürdőket újra használatba kellene venni, de egyelőre nem lehet, mert a városon kívül fekszenek. Muskétások és közemberek tartják megszállva őket. Ki is lehetne adni őket. A fürdők egyébként nem sok javításra szorulnak, csak a környező helyiségekre és a fürdővendégek kényelmét szolgáló szobácskákra kell nagyobb gondot fordítani.⁹³

1686. Nicolao Marcel de la Vigne metszete: Budae ac Pesti icnographica descriptio [...]. F: Thermae [?] (Rác, Rudas.) Et: Duo balmeae in dicta Civ.¹⁶ Inferiori. (Tojgun, Horosz). 2. Thermaru[m] Scaturigo, sive Balneu[m] Regale. (Császár).⁹⁴

1686. Luigi Fernando Marsigli leírása a budai fürdőkről.⁹⁵

1. Veli Bei Iligesi. Veli bég meleg ásványvízű fürdője. Ez a legfontosabb és legnagyobb; belül nemcsak természetes meleg vízű források vannak, melyek három helyről fakadnak, s ezek alkotják a fürdőt, hanem van hideg víz is, amit tetszés szerint lehet nyitni-zárni. Középen olyan széles, hogy úszni lehet benne. Lépcsőfokokkal van kiképezve. Teljesen ép: téglából és kőből készült.

2. Tahtali Ilige Bekir Efendinum. Bekir Efendi meleg ásványvízű fürdője fából készült; teljesen ép.

3. Kapili Ilige Horos Capusine Jakin. A meleg ásványvízű fürdő, a Kakas-ka-
puk mellett van, téglával van fedve; teljesen megmaradt.

4. Chiuzzuk Ilige. A kis, meleg ásványvízű fürdőt, mely a leglátogatottabb, igen kedvelik, mert nagyon használ a betegeknek, az egészét ólom fedi, mivel egész évben jövedelmez; épen maradt.

5. Jessil Birekli Ilige. Meleg ásványvízű fürdő zöld oszlopokkal; téglával van fedve; teljesen megmaradt.

6. Tahladan Acik Ilige. Nyilvános fürdő meleg ásványvízzel; ez is nagyon egészséges.

7. Cadi Sokagine Hamam Uzziurnali. A Kádik utcájában van egy városi közfürdő, ahol vizet melegítenek a tisztálkodáshoz; három márványmedencéje van, melyekbe tetszés szerint folytatják a meleg és a hideg vizet; épen fennmaradt.

92 Rózsa Gy.: i. m. 39. t. (Kat. 20., 78.)

93 Bánrévy György: Az első hivatalos intézkedések a visszafoglalt Budán 1686-ban. In: Tanulmányok Budapest múltjából. V. Szerk. Dr. Némethy Károly–Dr. Budó Juszti. Bp. 1936. (Budapest székesfőváros várostörténeti monográfiái 8.) 263.

94 Rózsa Gy.: i. m. 34. t. (Kat. 21., 88., 98.)

95 Buda visszafoglalásának emlékezete, 1686. Összeáll. Szakály Ferenc. Bp. 1986. 592–593.

8. Pasciá Serainde Uzziurnali Hamam. A budai vezír palotájának fürdője; ez is, mint a fenti, három medencével; elégett, de helyre lehet állítani.

9. Tassirada ichi Hamam Bir Jerde Biri Avret Izzum biri Erler Izzum. Két másik hasonló, egyesített fürdő a városon kívül; elégtek, a falak megmaradtak.⁹⁶

1686. Luigi Fernando Marsigli rajzai a budai fürdőkről.⁹⁷

1. Balneum destructum, Vetus, ad Radicem Montis S. Gerhardi.

2. Balneum, ad pontem.

3. Balneum, Rascianorum.

4. Balneum, civitatis inferior.

5. Balneum, Regium, in Cujus medio recessus.

1686. Luigi Fernando Marsigli térképe a török Budáról.⁹⁸

1. Açık ılıcası

2. Küçük ılıcası

3. Yeşil direkli ılıcası

4. Kaplu ılıcası

5. Tahtali ılıcası

6. Veli beg ılıcası

1686. Andreas Magliar metszete. N° 44. Veli bég fürdője; N° 46. „Tahtalo” fürdő (*Bagno di Tahtalo*).⁹⁹

1686. Bizzozzeri: Tachtalu fürdő.¹⁰⁰

1712. Fischer von Erlach rajza a Császár-fürdőről (Kayssers Bad).¹⁰¹

Feltárások: 1. Horosz kapi ilidzséje. (= Király fürdő)¹⁰² 2. Kücsük ilidzsa/Debbágháne ilidzsája. (= Rác fürdő)¹⁰³ 3. Jesil direkli ilidzsa. (= Rudas)¹⁰⁴ Veli bég ilidzsaszi (= Császár)¹⁰⁵ 5. Tojgun pasa hammámja a kapucinus kolostor alatt, Gerő Győző tárta fel 1973-ban.¹⁰⁶ 6. Pasa szeráj hammámját Gerő Győző tárta fel.¹⁰⁷

96 Az olasz leírás és nyomában a magyar fordítás félreérthető, ám a török szöveg egyértelművé teszi a jelentést: egyetlen ikerfürdőről van szó, amely két egyforma részből áll, egyiket a nők, másikat a férfiak használják.

97 *Rózsa Gy.*: i. m. 71. t. (Kat. 125.)

98 *Fekete L.*: Budapest i. m. 58. t.

99 *Rózsa Gy.*: i. m. Kat 103/b.

100 *F. X. Linzbauer*: i. m. 59.

101 *Rózsa Gy.*: i. m. 70. t. (Kat. 123.)

102 *Gerő Gy.*: Az oszmán-török i. m. 93–96.; *Uő*: A török kori Király fürdő Kakas kapu fürdője. In: Budapest régiségei. XVIII. Szerk. Gerevich László. Bp. 1958. 587–599.; *Uő*: A török kori Király fürdő. II. In: Budapest régiségei. XX. Szerk. Gerevich László. Bp. 1963. 137–154.; *Uő*: A Budapesti Történeti Múzeum leletmentései és ásatásai az 1958. évben. Török kor. In: Budapest régiségei. XIX. Szerk. Gerevich László. Bp. 1959. 266–267.

103 *Gerő Gy.*: Az oszmán-török i. m. 96–98.; *Uő*: A Budapesti Történeti Múzeum i. m.

104 *Gerő Gy.*: Az oszmán-török i. m. 98–102.; *Kunszt János*: A Rudas monográfiája. Bp. 1947. 4.

105 *Gerő Gy.*: Az oszmán-török i. m. 103–106.

106 *Végh András*: A középkori ágostonos kolostor felfedezése a Vízivárosban. Magyar Múzeumok 4(1998) 3. sz. 16.; Gerő Győző jelentését ld. Régészeti Füzetek 27(1974) 82.

107 *Gerő Gy.*: Az oszmán-török i. m. 112–115.

A fenti adatsor elemzését kényelmesebb időrendben hátulról, a visszafoglalás korának állapotától kezdenünk. Ekkor ugyanis több teljességre törekvő leírás és számos jól használható térkép is készült. Azonban még így sem egyszerű a különféle nevek és helyek azonosítása. A számok ugyan nagyjából azonosak – Evlia nyolc fürdőt említ, majd kilencről beszél részletesen, Brown nyolc, Marsigli pedig kilenc fürdőről tud – a részletek azonban már nehezen egyeztethetőek. A várbeli fürdőkről csak Marsigli és Evlia Cselebi ír, egymással teljesen megegyező módon: mindketten tudnak az állami és a pasa-szeráj-beli intézményekről. Tojgun pasa fürdőjét csak Evlia említi, de megtalálható de la Vigne térképén is. A Horosz kapu fürdőjét, a Zöldoszlopos ilidzsát és Veli bég hévizét mind az öt forrás ismeri. A Rác fürdőről is tudnak, igaz, teljesen különböző neveken, Evliánál Tabaháne ilidzsaszi, Marsiginál Kücsük ilidzsa és Balneum rascianorum¹⁰⁸ néven szerepel, Brown felsorolásában viszont a tímárok terére néző kupolás fürdővel azonos. (Brown is ismer azonban egy Kücsük ilidzsát a felső hévizeknél.) Ettől kezdve azonban zavarosabb a kép. Evlia további kettő, Brown négy, Marsigli írásban kettő, rajzban és térképen pedig egy fürdőről tud. Evlia és Brown tud a lőpormalom melletti fürdőről (Barutháne/Barut degirmeni ilidzsaszi), ez Marsigli rajzain nem szerepel, térképén (Magliar Andrással megegyező módon) viszont Tahtalu ilidzsasziként felbukkan. Felsorolásában kizárásos alapon ennek kell lennie a Bekir Efendi fürdőjének. Minden forrás egyetért abban, hogy a Gellért-hegy körül három fürdő működött. A Rác és a Rudas mellett a harmadik romos volt, ezért általában nyitott fürdőként ismert. A baj csak az, hogy míg Evlia és Brown a mai Gellért környékére helyezi, Marsigli a Ráctól nyugatra jelöli. Nem lehetetlen persze, hogy több hasonló nevű intézmény is létezett.

Evlia	Brown	Marsigli	Marsigli	Marsigli	Ma
		felsorolás	rajz	térkép	
Veli bég	Veli bég	Veli bég	Regium	Veli bég	Császár
Jesil Direkli	Zöldoszlopos	Jesil direkli	ad pontem	Jesil direkli	Rudas
Horosz kapu	Caplia	Horosz kapu	civitas inferior	Kaplu	Király
Tabaháne	Tímárok tere	Kücsük	Rascianorum	Kücsük	Rác
Barutháne	Barut degirmeni	Bekir efendi?	–	Tahtali	–
Acsik	Nyitott	Tahtadan acsik	destructum	–	Gellért?
	Kücsük				
		Ikerfürdő a városon kívül			
	Tahtali				

108 Marsigli négy ép állapotú fürdőt rajzolt le. Közülük biztosan azonosítható a híd mellett álló, oszlopos belső terű fürdő, ez a Jesil direkli ilidzsa (N° II.). Az V. és VII. sz. rajz egy bonyolultabb szerkezetű, mellékkamrás fürdőt ábrázol, ez kétségtelenül Veli bég ilidzsája. A másik két fürdő könnyen azonosíthatónak tűnik a neve alapján: a Balneum Rascianorum a mai Rác, az alsóvárosi (inferior) pedig a Király fürdő lenne. Csakhogy a hozzájuk tartozó rajzok alapján inkább fordítva kellene azonosítanunk őket. (A boltzat indítását kiemelő párkálynak a Király fürdőben nyoma sincs, míg a Rác fürdőben megvan. Hasonló támpont lehet a falfülkék ívének csúcsosodása is.) Elképzelhető, hogy Marsigli pontatlanul rajzolta le az épületeket, de az sem kizárt, hogy a neveket cserélte össze.

A továbbiakban ezen fürdők előtörténetét próbáljuk felvázolni.

Forrásainkban először a várbeli állami (*mírí, hassza*) gőzfürdő tűnik fel, 1549-ben már bizonyosan működött. Kezelőit ismerjük 1557 és 1568 között, 1663-ban Evlia Cselebi dicséri a gondos kiszolgálást, 1686-ban Marsigli említi három márványmedencéjét. A fürdő helye ismeretlen, de lokalizálásához több támpontunk is van. Georg Wernher szerint a kalocsai érsek palotájából alakították ki, amelyről tudjuk, hogy az Olasz (mai Városház) utcában állt.¹⁰⁹ Ugyanezen utcát (vagy legalább az északi végét) – Marsigli térképe szerint – a törökök Fürdő útnak (*Hammám jolu*) nevezték. További segítséget jelent, hogy Marsigli épületjegyzékében szerepel egy bizonyos Hammám dzsámi (Fürdő dzsámi) is, amely a várban, a janicsárkaszárnnyák közelében állt. A térképen ezt a bizonytalan (*Kirba?*) nevű dzsámival azonosíthatjuk, amely a mai Úri utca északi részének keleti oldalán helyezkedett el.¹¹⁰ Az Úri utcát a törökök *Kádi szokaginak*, Kádi utcának nevezték,¹¹¹ márpedig Marsigli szerint éppen ebben az utcában volt a várbeli gőzfürdő. Egyrészt tehát tudjuk, hogy a gőzfürdő a Városház utcában állt, másrészt az is világos, hogy a fürdő és a Fürdő dzsámi az Úri utcában volt megtalálható. Az ellentmondás abban az esetben szűnik meg, ha a fürdő és a dzsámi az Úri és a Városház utca közötti telken állt, s mindkét oldalról nyílt bejáratuk. Gerő Győző a telket az Úri utca 49. szám alatt sejtí.¹¹²

Tojgun pasa építtette Buda második gőzfürdőjét, valamikor 1553 és 1555 között. Az alapítóról elnevezett városrészben állt, maradványait Gerő Győző tárta fel a kapucinus kolostor udvarában, s az előcsarnok maradványai alapján nagyszabású fürdőről számolt be.¹¹³ Úgy tűnik, a fürdő a hódoltság korában végig működött, legalábbis Evlia Cselebi 1663-ban még megemlítette. Bár az 1684-es és 1686-os ostromrajzokon és leírásokban nincs nyoma, ám de la Vigne kiváló térképének megfelelő helyén alaprajzzal együtt szerepel, mint a Víziváros két fürdőjének egyike.

A Jesil direkli néven ismert fürdő a mai Rudas magja. Az első rá vonatkozó adatot valószínűleg Franciscus Omichius örökítette meg. A várból a Duna felé lejövet jobbra egy szép márványos fürdőt, kevéssel mellette pedig Musztafa pasa fürdőjét látta a Gellért-hegy alatt. Ez csak abban az esetben lehetséges, hogyha a vár valamelyik nyugatra néző kapuján távozott, s az Ördögárok völgyében, a Tabánon keresztül közelített a Dunához. Ebben az esetben az első épület a későbbi Rác, a második pedig a Rudas fürdő volt. Ha jól okoskodtunk, akkor itt történik az első utalás az alapító személyére. Musztafáról egyébként Istvánffy és Ottendorff is tudósít. A továbbiakban jó néhány leírása született, Schweiggertől, Lubenautól, majd a 17. század végi utazóktól, katonáktól. A fürdő története szépen követhető a hódoltság kora után is.¹¹⁴

109 A kalocsai érsek palotájáról több említés is van a 16. századból, mindegyik az Olasz utcába helyezi, ezen belül azonban nem lokalizálható. *Végh András*: Buda város középkori helyrajza. Disszertáció, 2003. (kézirat) 131.

110 *Fekete L.*: Budapest i. m. 87–88.

111 I. m. 82.

112 *Gerő Gy.*: Az oszmán-török i. m. 83.

113 *Végh A.*: A középkori ágostonos i. m. 15–17.

114 *Kunszt J.*: i. m.

A Tabán ilidzsájának első említése megint csak Omichiushoz köthető, amennyiben feljebbi okfejtésünk helyes. Kevéssel később felbukkan Szokollu Musztafa budai pasa vakuflevelében is, e szerint a pasa Pest korábbi kádijától, Haszan efenditől vette a fürdőt. Valószínűsíthető tehát, hogy nagyobb múltra tekint vissza. Bár Wild név szerint nem említi, biztosan utal rá, amikor három fürdőről ír a Gellért-hegy lábánál. Az első részletes leírás Evlia Cselebi nevéhez fűződik, s attól kezdve a fürdő története jól nyomon követhető. Forrásainkban Tabaháne és Kücsük ilidzsa néven szerepel, sőt Marsiglinál már felbukkan a Rác fürdő elnevezés is.

Szokollu Musztafa pasa az északi hévizeknél is alapított fürdőt, a mai Császárt. Bár az alapításról szóló felirat és kronogramma (*tarih*) máig fennmaradt a fürdő falában, mégis sok ideig kétségesnek tartották, hogy Musztafa lenne az alapító.¹¹⁵ Ennek részben az az oka, hogy a fürdőt az összes leírás Veli bég fürdőjének titulálja, másrészt Evlia Cselebi útleírásának régebbi kiadásai a jeles kormányzót a Horosz kapu fürdőjével hozták kapcsolatba. Ugyanakkor senki nem említette, hogy az Evlia Cselebi által közölt kronogramma azonos a Császár fürdő falán jelenleg is olvasható felirat utolsó sorával. A neves utazó munkájának legújabb kiadása azonban eloszlatja a kételyeket. A korábbi kiadásokból sajnálatos véletlen, vagy a cenzúra érthetetlen működése folytán egy hosszabb szakasz kimaradt. A Horosz kapu fürdőjének leírása néhány sor után a Veli bég fürdőjéhez tartozó szöveggel folytatódik. A teljes szövegből azonban egyértelműen kiderül, hogy a kronogrammat Evlia Cselebi a Császár fürdőben látta, ott, ahol most is olvasható. Szintén hiányzott a régebbi kiadásokból az a mondat, amely Veli bég és Musztafa pasa viszonyát tisztázza. Evlia ugyanis megjegyzi, hogy bár Musztafa pasa alapította, mostanában mégis inkább Veli bég fürdőjeként emlegetik az intézményt. Ennek véleményem szerint geográfiai magyarázata lehet, mégpedig az, hogy Veli bég türbéje a közelben állt, s ennek alapján nevezték el a környéket. Elképzelhető persze az is, hogy Veli kezdett fürdőt építeni, nagyhatalmú főnöke azonban kisajátította az intézményt és maga építette ki. Akárhogy esett is, a hódoltság legnagyobb szabású fürdője született meg. A hódoltság után királyi és császári fürdő névvel szerepel. (Erlach: Kayssers Bad, Tirnava: Thermae Regalis, ezt erősíti Werlein, Marsigli: Balneum regium.) Remek rajzát Fischer von Erlach készítette 1712-ben.

A Horosz kapu fürdője először egészen egyértelműen csak egy 17. század eleji festményen bukkan fel. Ugyanakkor nagy valószínűséggel azonosíthatjuk azzal a Szokollu Musztafa pasa vakuflevelében említett fürdővel, amely forrásunk szerint Buda városán belül, a Gönüllük városrészében található. Az azonosítás alapját az a tény képezi, hogy ismereteink szerint Budán összesen négy kiépített hévfürdő létezett, a pasa alapítólevele mind a négyről megemlékezik, az ezen kívüli három pedig jól azonosítható. Árukkodó a városon belüli elhelyezke-

115 Hasonlóan *Gerő Gy.*: Az oszmán-török i. m. 104., 155.: 862. jegyzet.

dés hangsúlyozása is. Budán csak egyetlen hévfürdő volt a falakon belül, a mai Király. A vakuflevél szerint az építtető a jeles pasa volt. A fürdőről az adatok a 17. század második felében sokasodnak meg, története napjainkig nyomon követhető.

Evlia Cselebi és Edward Brown szerint a Barutháne fürdőjének vize hajtja a lőpormalom kerekeit. Evlia épületről nem beszél, csak azt említi, hogy a hévizet közemberek látogatják. Brown megerősíti ezt, s leírása talán még világosabb: a fürdő voltaképpen egy egyszerű, természetes meleg vizű tavacska. Fontana metszetén látható is a négyszögletes, palánkkal körülvett terület, melyről a metszet legendája azt állítja, hogy a fürdők vizének forrása (N° 76.). Minden bizonnyal ez alapján a fakerítés alapján nevezték „deszkás” (*tahtalu*) héviznek (Andreas Magliar), s feltehetőleg ezzel a hévízzel azonos Bekir efendi deszkafürdője is (Marsigli). Amennyiben Melchior Besolt erre utal 1584-ben, akkor az intézmény már a 16. században is működött.

További nyitott fürdő vagy fürdők üzemeltek még a Gellért-hegy tövében. Evlia a Tabántól délre, a Duna partján említi egyet, s még azt is tudatja olvasóival, hogy korábban, a keresztény időkben ez egy kiépített fürdő volt, de összeomlott, s a törökök nem tudták újjáépíteni. Ezért hívják nyitott tetejű, vagy egyszerűen nyitott fürdőnek (*üstü acsik ilidzsa/acsik ilidzsa*). Ugyancsak e területen említi Ásik Mehmed 1594-ben egy közemberek által látogatott, düledező intézményt. Marsigli lerajzolt egy fürdőt, amelyre ez a leírás pontosan ráillik, s ezt ő is réginek (*vetus*) titulálja. A kutatás e hévizet a mai Gellért fürdő forrásokoport-jával azonosítja.

Ezzel szemben Marsigli térképén az *Acsik ilidzsát* egészen máshová helyezi, a mai Rác fürdőtől nyugatra, a Naphegy tájékára. Adatát talán megerősíti Ásik Mehmed 1594-es leírása is, melyben egy kiépítetlen hévizről ír a budai mezőn (*sahra-i Budun*), a Fehérvári (*Ova*) kaputól két *míl* (méröld) távolságra. Az ostromrajzokon a kérdéses területen, a mai Déli pályaudvar környékén valóban feltűnik egy tó. Nem lehetetlen, hogy Marsigli is erre kívánt utalni, minthogy a váron kívüli területeket meglehetősen elnagyoltan ábrázolta.

A fentieket a következőképpen foglalhatjuk össze. Először a budai vár állami gőzfürdője állt üzembe, 1549 előtt. Körülbelül vele azonos időben, 1552 előtt épült fel Mehmed budai dizdár termálfürdője, amely talán valamelyik későbbi fürdő előzményét képezhette. 1555-re állt Tojgun pasa hammamja, 1572-ben pedig működött a Jesil direkli, a Veli bég és a Tabán, legkésőbb 1578-ra pedig a Horosz kapu termálfürdője is. A század végén már mindenképpen léteztek a nyitott fürdők a Gellért-hegy délkeleti lábánál és feltehetőleg a lőpormalom mellett. Valószínűleg a 17. század elején épült meg a pasaszeráj magánfürdője, amikor a rezidencia a várba költözött. A továbbiakban újabb kőfürdő nem létesült, esetleg néhány olyan faépítmény kialakításával számolhatunk, mint Bekir efendi deszka ilidzsája. Összesen tehát hét kőfürdő, és két-három nyitott „strand” várta a látogatókat Budán. Az időtálló épületek közül négy máig is áll, kettőt részben feltárt a kutatás, s mindössze egy tűnt el nyomtalanul.

Csanád (Nagycsanád, Cenad)

1665. Evlia Cselebi: „Összesen egy kis gőzfürdője van.”¹¹⁶

Eger

1570. Korház falu: „Az egri vár közelében álló termálfürdő vízforrásainak földje kőépülettel és egyebekkel, az említett vizeknél.” Ahmed tímárdefterdár és Behrám záim kezében.¹¹⁷

1665. Evlia Cselebi: „E föld hévízforrásainak leírása és a terület fortyogó forrásainak haszna. Összesen három hévízforrás van, az egyiket a férfiak, a másikat a nők, a harmadikat pedig az állatok használják. Annyira hasznos hévizek ezek, hogy egész Erdélyből és Magyarországról évente több ezer franciakórtól és rühtől szenvedő beteg jön ide, e vizekbe merül, a forró vízből iszik, és isten segédelmével gyógyulást lel. Ám ezek nem olyan műgonddal kiépített hévizek, mint a budaiak. A Hévíz [*Ilidzsa*] kaput ezekről a hévizekről neveztek el.”

„A lelkeket megnyugtató gőzfürdők dicsérete. Összesen két darab fényes gőzfürdő van. Az egyik, Valide Szultán gőzfürdője a belső vár kapuja alatt, a híd végénél. A szívet nagyon felvidító, kellemes fürdő ez, vize és levegője jó, hat kamrája [*halvet*] van, minden kupoláját cserép fedi. Van egy másik gőzfürdő is a Felemet [*ti. Felnémet*] kapu mellett, ez egy kicsi, hasznos fürdőcske, *kályhás gőzfürdőnek* is nevezik.”¹¹⁸

1690. április 28. Edelspacher György számtartó összeírása: török fürdő a várkapu előtt.¹¹⁹

Feltárások: 1. Dózsa György tér 1. Valide szultán hammámja. 1958, 1962, 1984–1988, Gerő Győző.¹²⁰ 2. A volt érseki fürdő szakszerű feltárása nem történt meg, átépítése Sugár István vizsgálatai alapján készült el (1974–1979 között).¹²¹

Az egri hévizeket a törökök már a foglalás előtt is jól ismerték, épületéről tudtak. Ezt ábrázolja Houfnagel metszete is. Azonban az Eger-patak partján álló termálfürdő körül sok probléma adódik. A szakirodalom jó ideje Arnaut pasa fürdőjeként ismeri az épületet, s építési idejét 1610 és 1617 közé teszi. Ez egyetlen, meglehetősen kétes hitelű dokumentumra épül. Katona István *Historia Critica* című munkájában 1794-ben közzétett két feliratot, amelyek állítólag az egri vár

116 Evliyâ VII. 144. Magyarul: Evlia II. 223.

117 *Bayerle Gusztáv*: A hatvani szandzsák adóösszeírása 1570-ből. Hatvan, 1998. 153.

118 Evliyâ VII. 66–67. Magyarul: Evlia II. 118.

119 *Soós István*: Újabb adatok az egri török fürdőről és iskoláról. Az Egri Vár Híradója 4(1962) 23.

120 *Gerő Győző*: Az egri török fürdő 1958. évi feltárása. Az Egri Vár Híradója 3(1961) 1–12.; *Uő*: Az oszmán-török i. m. 106–109.; Gerő Győző jelentéseit ld. Régészeti Füzetek 38(1985) 95–96.; 39(1986) 85.; 40(1987) 94–95.; 41(1988) 80.; 42(1991) 71.; Fodor László jelentését ld. Régészeti kutatások Magyarországon 2000. Szerk. Kisfaludi Júlia. Bp. 2003. 131–132.; *Voit Pál*: Eger város műemlékei. In: Heves megye műemlékei. II. Szerk. Dercsényi Dezső–Voit Pál. Bp. 1972. (Magyarország műemléki topográfiája VIII.) 276–280.

121 *Sugár István*: Az egri fürdőkultúra története. In: Az egri gyógyvizek és fürdők. Szerk. Sugár István. Eger, 1983. 114–157.; *Voit P.*: i. m. 300–302.

falán lévő táblákon voltak olvashatóak.¹²² Az első furcsaság az, hogy az alapvetően latin nyelvű munkába az idézetek magyarul kerültek bele. Ha már nem latinul szerepelnek, indokoltabb lett volna talán az eredeti török használata. Eléggé meglehetően maguk a szövegek is, egyáltalán nem emlékeztetnek a török feliratok (*kitábék*) szokásos stílusára, sőt, olyan kijelentéseket tartalmaznak, amelyeket egy török vezető aligha tett volna közszemlére (pl. hogy a keresztények elérték templomuk visszaadását). Nem fellengzős dicséreteket olvashatunk itt, hanem rövid anekdotákat. Ezzel szemben hiányoznak a datáló formulák. Ha mindezen nehézségeken túltesszük magunkat, akkor szemben találjuk magunkat az Arnaut pasa személye körüli problémákkal: ilyen nevű egri pasáról ugyanis nem tudunk.¹²³ (Neve egyébként az eredeti szövegben Vernauth-ként szerepel.) Elképzelhető persze, hogy egy albán származású pasával van dolgunk, akinek nemzeti-sége ragadványnévként funkcionált, ám az nem valószínű, hogy magát ilyen módon nevezné meg, pláne nem egy feliraton. Mindezek alapján úgy érzem, hogy Katona István szövegét nem tekinthetjük elsődleges és megbízható forrásnak. Inkább helyi hagyományon alapszik, semmint tényleges feliraton. Ettől persze az még nem kizárt, hogy valós elemek kerültek bele. Ha mindezek ellenére elfogadjuk, hogy egy számunkra egyelőre meghatározhatatlan személyű, Arnaut nevezetű pasa fürdőt épített Egerben, akkor sem utal semmi arra, hogy ez a fürdő pontosan melyik is. Evlia négy fürdőt is említ, ezek bármelyikének lehet építtetője a pasa (akár a Valide Szultán fürdőnek is!). Az tehát, hogy a későbbi érseki fürdőt Arnaut pasának tulajdonítják, minden alapot nélkülöz.

Hasonlóan problematikus a datálás. Az 1617-es felső határt Houfnagel metszete adja, amelyen kupolás fürdőt láthatunk a kérdéses helyen. Csakhogy ez esetben a metszés dátuma (1617) egészen biztosan nem esik egybe a felvétel idejével, amelyre csak a vár török kézre kerülése, azaz 1596 előtt kerülhetett sor. Erre utalnak egyébként a metszet sajátosságai is: az épülő Baldigara-féle bástya, vagy a muszlim jelenlétre utaló nyomok teljes hiánya. S a városból magyar katonák nyargalnak ki a törökök üldözésére, és nem fordítva.¹²⁴ Mindezek alapján e metszetet, mint datálási tényezőt, el kell vetnünk.

Amennyire gyenge lábakon áll az elnevezés és a datálás, legalább annyira bizonytalan maga az objektum is. A modern tudományos diskurzus részévé Molnár József tette két, gyakorlatilag azonos tartalmú írásával.¹²⁵ Osztatlan sikert mégsem ért el. Sugár István – az egri helytörténetírás talán legnagyobb alakja –

122 *Stephanus Katona: Historia Critica* [...] Tomulus VII [helyesen: VIII], ordine XXVI [helyesen: XXVII]. Buda, 1794. 614.

123 Sorukat elsősorban magyar források alapján *Vass Előd* állította össze: *Vass Előd: Adalékok az egri pasák hivatali sorrendjéhez. Az Egri Vár Híradója* 19–20(1986) 30–38. *Gerő Gy.* szerint Arnaut a második egri pasa volt, de információjának forrását nem jelöli meg. *Gerő Gy.: Az egri török fürdő* i. m. 3.

124 *Csiffáry Gergely: Georg Hoefnagel XVI. század végi egri vedutája. In: Agria. XXII. Szerk. Bodó Sándor–Peterscsák Tivadar. Eger, 1986. 65–89.*

125 *Molnár József: Eger török műemlékei. Bp. 1961. 31–34.; Uő: Arnaut egri pasa fürdője. Műemlékvédelem* 4(1960) 16–17.

elfogadta, sőt továbbfejlesztette nézeteit,¹²⁶ Gerő Győző – a hódoltsági emlékeket évtizedek óta kutató régész – azonban hallani sem akar róluk.¹²⁷ A tartózkodásnak minden bizonnyal az az oka, hogy a fürdő 1974-es felújítását nem előzte meg gondos régészeti kutatás.¹²⁸ Ezzel szemben Sugár István hatalmas adatgyűjtése kétségtelenné teszi, hogy a területen két török ilidzsa is állt, Evlia Cselebi állításával egybehangzóan. S tény az is, hogy a fürdő magja valóban törökös, sőt egészen közeli párhuzamokkal is bír. Tagadhatatlan az is, hogy az érseki fürdő-építési tervek mindig számolnak ezzel a belső maggal. Mindebből véleményem szerint következik, hogy ezt az épületrészt autentikusnak kell elfogadnunk.

A másik termálfürdőről a török korban csak Evlia tudósít, sorsa azonban nyomon követhető 1855-ig, amikor elbontották.¹²⁹ Az állatok fürdője minden bizonnyal egy egyszerű hévízű tó volt, amely a térség harmadik hévízforrás-csoportjával azonosítható. A Valide szultán (anyaszultánnő) fürdő török kori története ismeretlen, először Evliával jelenik meg a forrásokban, a visszafoglalás utáni sorsa azonban jól nyomon követhető.¹³⁰ Az Evlia által említett kisebb gőzfürdőnek semmi nyoma nem maradt, mindössze egy helyi hagyomány erősíti meg létét.

Esztergom

1563 előtt. Güzeldzse Rüsztlem vakufja.¹³¹

1570 körüli összeírás: „Az esztergomi alsó vár [*kale-i tahtání*] házai: [...] Az elhunyt Rüsztlem pasa fürdője [*hammám*].” „A fenséges szultán mecsetjének negyede: [...] Musztafa pasa fürdője [*hammám*].”¹³²

1578 előtt. Szokollu Musztafa budai pasa (1566–1578) alapítványainak listája: „És Esztergom várának nagy külvárosában [*varos-i kebir*] levő, általam épített gőzfürdőt”.¹³³

1591. „Az esztergomi várban is az egyik hévíz fölé épületet emeltek, minden üvege a szerencse le nem csukódó szeme, minden szöglete a [...] zuga.”¹³⁴

1594–1595. Siebmacher és Meyerpeck metszetei. Jól kivehető, kétkupolás fürdő a Budai-kaputól délre, belőtt kupolákkal.¹³⁵

126 Sugár I.: i. m. 109–230.

127 Gerő Gy. egy helyütt a Valide szultán fürdőt tulajdonítja Arnaut pasának (Gerő Gy.: Török építészeti emlékek i. m. 34.). Összefoglaló monográfiáiban egyáltalán nem említi viszont az érseki fürdő török gyökereit.

128 Gerő Győző: A török Eger építészeti és régészeti emlékei. Az Egeri Vár Híradója 28(1996) 26–27.

129 Sugár I.: i. m. 117–126., főleg: 123.

130 Soós I.: i. m. 23–27.; Gerő Gy.: Az egeri török fürdő i. m.; Uő: Az oszmán-török i. m. 106–109.; Voit P.: i. m. 276–280.

131 Karácson Imre: Török–magyar oklevéltár (1533–1789). Szerk. Thallóczy Lajos–Krcsmárk János–Szekfű Gyula. Bp. 1914. 43.

132 Wien, NB, Krafft 290, 75b, 86a, 97a, 99b.

133 D 7000, 11b.

134 Gencine-i ahlák i. m. 103b–104a.

135 Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergomi és a dorogi járás. Szerk. Torma István. Bp. 1979. (Magyarország régészeti topográfiája V.) 123., 124. és 79–80. t.

1663. Evlia Cselebi: „Ebben a felső várban [...] gőzfürdő nincsen.” „A Duna-parti falat követve, elérkezvén az árok termálfürdőjének tornyához, a délkeleti oldalon [*dzsánib-i kiblede*] [...] és a tömésfal belső oldalán lévő árokban van egy kis kupolás hévíz, amely nem olyan forró, mint a budai hévizek, hanem csak közepesen meleg. Minden szegény és szerencsétlen a szolgálkkal egyetemben ide járnak.” „Összesen egy kis gőzfürdője van.”¹³⁶

1669. Edward Brown: „Ezen a helyen közepesen meleg természetes fürdők is vannak.”¹³⁷

Feltárások: 1. Katona (korábban Óvoda) utca 6. és 8. Jelentősebb méretű török fürdő részleteinek a feltárása 1969–1971 között, majd 1991-ben Horváth István vezetésével.¹³⁸ 2. Ún. Mattyasovszky-fürdő, Bajcsy-Zsilinszky utca 36. Betemetett török fürdő hararájának feltárása 1969-ben, Horváth István vezetésével.¹³⁹ 3. A Hévíz-tó környékén török leletanyag, középkori medence.¹⁴⁰

A törökök Esztergomban jó körülményeket találtak fürdőkulturájuk kiépítéséhez. Talán még álltak Vitéz János Galeotto és Bonfini által megcsodált fürdőházai,¹⁴¹ a várba vízemelőgépet szerkesztettek és bőven bugyogtak a hévforrások is a környéken. Hogy pontosan hol indultak az építkezések, nem tudjuk, annyi bizonyos csupán, hogy két jeles budai pasa is tett alapítványokat, Güzel-dzse Rüsztém (1559–1563) és Szokollu Musztafa (1566–1578). E fürdők lokalizálása jelen pillanatban még nem megoldott, mégis úgy véljük, hogy a Katona utcában feltárt termálfürdő, amely az eddigi adatok alapján Esztergom legkomolyabb török fürdője lehetett, Szokollu Musztafa alapításával azonos. (Bár a házősszeírás szerint a pasa gőzfürdőt építtetett, a vakuf-összeírásban és az életrajzi regényben egyértelműen termálfürdő szerepel, véleményünk szerint inkább ezeknek kell hitelt adni.) Ez a kétkupolásnak ábrázolt épület az 1594-es vagy 1595-ös ostrom során komolyan megsérült. Míg a város keresztény kézen volt, feltehetőleg lakásnak használták, későbbi török forrásokban, illetve az 1684-es metszeteken nem szerepel, valószínűleg elpusztult. Nagy valószínűséggel ennek helyét vette át, ugyanazon forrás hévizét felhasználandó, a várfalon kívül épült kisebb (ún. Mattyasovszky-) fürdő, amelyet viszont Evlia Cselebi ír le, mint szegényes épületet. Ez túlélte a visszafoglalást, és továbbra is fürdőként szolgált, még a terepszint megemelése után is. Fürödtek a Hévíz-tóban is, mint azt Evlia és a régészeti leletek is alátámasztják. Hogy a fürdőélet a 17. század végén aktívabb lehetett, több apró jel is mutatja. Evlia Cselebi a városban említi egy gőzfür-

136 Evliyâ VI. 167., 168., 170. Magyarul: Evlia I. 314.

137 Edward Brown: *A brief Account of Some Travels in Hungaria, Servia...* London, 1673. Hrsg. von Karl Nehring. München, 1975. (Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie C. Band 2.) 31.

138 Horváth István jelentéseit ld. Régészeti Füzetek 23(1970) 82–83.; 24(1971) 83–84.; 25(1972) 90.; 45(1993) 80.; Komárom megye i. m. 123–124. (8/2u) rajzok: 115.

139 Horváth István jelentését ld. Régészeti Füzetek 23(1970) 82.; Komárom megye i. m. 124–125. (8/2v) rajzok: 115.

140 Komárom megye i. m. 158–161. (8/6.)

141 I. m. 99., 110. (8/11 és 1r.)

dőt – amely talán Güzeldze Rüsztlem alapításával lehet azonos – és állítólag volt egy hévfürdő a vízemelő szerkezet környékén is. Ezt a hagyomány jelzi, első adata Bél Mátyástól származik, 1730-ból.¹⁴² Evlia látogatása idején még egészen biztosan nem működött, hiszen a jeles utazó éppen sajnálkozását fejezi ki a pocskolós miatt.¹⁴³ Meyerpeck metszetén továbbá felbukkan egy fürdő a Rácváros területén is – ám ezt sem további adatok, sem régészeti kutatás nem erősíti meg egyelőre.¹⁴⁴

Fehérvár (Székesfehérvár)

1545–1546. Kiadások a fürdő (*hammám*) javítására.¹⁴⁵

1546–1547. (?) Szefer bin Musztafa fürdős (*hammámí*) megveszi a keresztetek templomát a Szentkirály városrészben.¹⁴⁶

1563 előtt. Güzeldze Rüsztlem alapítványa.¹⁴⁷

1591. Szokollu Musztafa „kellemes gőzfürdőt építtetett”.¹⁴⁸

1594. Ásik Mehmed: két fürdője van.¹⁴⁹

1601. Olasz alaprajzi vázlat a Palotai külváros fürdőjéről, német tollrajz ugyanarról. N° 7. A török fürdő együtt a mesterek házával.¹⁵⁰

1602. augusztus 19. „[a törökök] ugyancsak három ágyút állíttattak a külvárosban lévő fürdőhöz”; augusztus 21. „a fürdő melletti három ágyú”; augusztus 22. „az ellenség verette a fürdőt”; augusztus 23. „Az ezredes úr még azt is elrendelte, hogy építsenek a fal mellé egy bakot szemben a fürdővel”; augusztus 24. „az említett ágyúkat odahúzatta az ellenség árkához, a fürdő mellett ásott állásba.”¹⁵¹

1664. Evlia Cselebi: „A lelket megnyugtató gőzfürdő dicsérete. Egyetlen fürdője van, de az ikerfürdő.”¹⁵²

1688. Megindul a salétromfőzés a városban, a volt török fürdőben.¹⁵³

1689. La Vergne alaprajza a belvárosról: Több török fürdőt is jelöl, pl. a mai Szabadság téren. A ma Güzeldze Rüsztlemnek tulajdonított fürdőt nem jelöli.

1750. A tűzérség veszi birtokába a Güzeldze Rüsztlem pasának tulajdonított fürdőt. A volt salétromfőzőt a 18. század második felében lebontják, maradványaira barokk házat építenek.

142 I. m. 125. (8/2z.)

143 Evliyâ VI. 169.

144 Komárom megye i. m. 151. (8/3v.)

145 Wien, NB, Mxt 630 (a kézirat számozatlan). Magyarul: *Velics A.–Kammerer E.*: i. m. II. 47.

146 Wien, NB, Mxt 593, 68. Magyarul: *Velics A.–Kammerer E.*: i. m. II. 52.

147 *Karácson I.*: Török–magyar i. m. 43.

148 Gencíne-i ahlák i. m. 104a.

149 *Bálint G.*: i. m. 240.

150 *Kisari Balla Gy.*: Karlsruhei térképek N° 365., 389.

151 *Benda Kálmán–Karl Nehring*: Székesfehérvár 1602-es török ostromának naplója. In: Fejér megyei történeti évkönyv. 12. Szerk. Farkas Gábor. Székesfehérvár, 1978. 275–276.

152 Evliyâ VII. 26. Magyarul: *Evliya II.* 48.

153 Erre és a további adatokra: *Siklósi Gyula*: Adattár Székesfehérvár középkori és török kori építészetről. Székesfehérvár, 1990. 88., 39–41.

Feltárások: 1960: Gerő Győző; 1987/1988 és 1991: Siklósi Gyula.¹⁵⁴

Fehérváron a törökök gyorsan berendezkedtek, a fürdőkultúra is fellendült. 1545-ben már volt fürdőjük, amit javítani kellett. Ezek után Güzelzse Rüsztlem és Szokollu Musztafa budai pasák is alapítványokat tettek. A szakirodalom a Palotai külváros fürdőjét az 1545-ös adattal azonosítja, míg a Jókai u. 2. alatt feltárt fürdőt Güzelzse Rüsztlem alapításával.¹⁵⁵ Jómagam a rendelkezésre álló adatok alapján biztos azonosítási lehetőséget nem látok. Az alapítványok nem jelentik egyértelműen azt, hogy a fürdők új alapítások is lennének. Megállapítani csak annyit tudunk, hogy 1545-től működött fürdő a városban, s hogy az 1601-es ostrom előtt már két gőzfürdővel számolhatunk: a Palotai külváros fürdőjével és a Jókai u. 2. szám alatt találhatóval. A palotai fürdő a későbbiekben eltűnik a szemünk elől, lehet, hogy a török ostromot már nem vészelte át. A belvárosi ikerfürdő története azonban jól követhető a 18. századi elbontásig. Nyilvánvaló, hogy erre vonatkozik Evlia Cselebi leírása is, aki ikerfürdőt említ – ezen állítás szépen egybevághat a régészeti adatokkal. Az Ásik Mehmed által említett másik fürdő talán a Palotai külváros fürdőjével lehetett azonos. E két fürdőn kívül a városban továbbiaknak is lenniük kellett, ha hihetünk La Vergne térképének, mindamellett ezek aligha lehettek jelentősek, Evlia valószínűleg ezért hallgat róluk.

Gyula

1579. Hadzsi fürdős.¹⁵⁶

1665. Evlia Cselebi: A nagy városnak „összesen egy gőzfürdője van, Ali bége”.¹⁵⁷

1715. A reformátusok kapják meg templomnak.

1722. Rosenfeld rajza. Nézet és alaprajz.

1784. Részben ref. templom, részint iskola.

154 *Siklósi Gyula*: A székesfehérvári Güzelzse Rüsztlem pasa fürdő. Műemlékvédelem 33(1989) 154–159.; *Uő*: A székesfehérvári Szt. Bertalan templom. In: Alba Regia. XXIV. Szerk. Fitz Jenő. Székesfehérvár, 1990. 141–149.; Siklósi Gyula jelentéseit ld. Régészeti Füzetek 42(1991) 90.; 45(1993) 96.; *Gerő Gy.*: Az oszmán-török i. m. 109–110.; *Uő*: Istolni Belgrád építészeti emlékei. In: Székesfehérvár évszázadai. III. Szerk. Kralovánszky Alán. Székesfehérvár, 1977. 112–117.

155 Utóbbi *Fitz Jenő–Császár László–Papp Imre*: Székesfehérvár. Bp. 1966. 31. feltételezéséből szilárdult tétel: „valószínűleg Güzelzse Rüsztlem alapítása”, mert előkelő helyen van, s ez lehetett a legelőkelőbb fürdő. *Gerő Gy.* 1977-ben már egyértelműen Güzelzse Rüsztlem pasa fürdőjéről beszél, csak annyit említ meg, hogy „azonosításával teljes mértékben egyet kell értenünk” (Istolni Belgrád i. m. 113.), 1980-ban pedig az azonosítás bizonytalanságáról már egyáltalán nem tesz említést (*Gerő Gy.*: Az oszmán-török i. m. 109–110.). *Siklósi Gy.* szintén tényként kezeli azt munkáiban.

156 *Káldy-Nagy Gyula*: A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása. Békéscsaba, 1982. 48.

157 Evliyâ VII. 148. Magyarul: Evlia II. 229. A Karácson Imre által készített fordítás nyomán a szakirodalomban 11 gyulai török fürdő szerepel. Az eredeti török szövegben ezzel az adattal nem találkozottam.

1818-ban Nusbeck Mihály általános iskolává építi át, ez máig áll. További alapozásait már akkor feltárták.¹⁵⁸

Feltárás: 1962-ben Gerő Győző egy újabb épületátalakítás során leletmentést és tájékoztató jellegű kutatást végzett (Erkel tér 3.), majd 1982-ben folytatta a feltárást.¹⁵⁹

Gyulán már a középkorban működött fürdő, a régészeti feltárások alapján valószínű, hogy a törökök ezt vették használatba, illetve építették át.¹⁶⁰ 1579-ben mindenesetre már működött fürdő a városban, hiszen a fürdős nevét feljegyezték. Ez a fürdő a hódoltság korának végéig üzemelt, s a továbbiakban templom és iskola céljára használták. Mivel Evlia Cselebi egyetlen fürdőről tesz említést, nyilvánvaló, hogy erről az épületről beszél. Az útleíró szerint ennek alapítója az az Ali bég volt, akinek dzsámija és türbéje a fürdő közelében található, s a város egyedüli jelentősebb építményei. A szóban forgó Ali valószínűleg Pírzsiz Ali béggel azonosítható, aki 1567–1571, 1581–1582 és 1583–1584 között irányította a tartományt.¹⁶¹ Amennyiben Hadzsi fürdős már egy új, török építésű fürdőben szorgoskodott, akkor ezt Ali csak első bégsége idején építhette. A fürdőépítkezéshez egyébként a környékbeli falvak templomainak elbontásából nyertek anyagot, s a helybeliek ezt még 1733-ban is számon tartották.¹⁶²

Hatvan

1578 előtt. Szokollu Musztafa budai pasa (1566–1578) alapítványainak listája:

„És a hatvani várban levő gőzfürdőmet a benne lévő négy bolttal együtt”.¹⁶³

1591. Szokollu Musztafa „a nevezett várban egy kellemes fürdőt építtetett”.¹⁶⁴

1596-os ostrom. Dilich rajzai, két nézet. C: Badstube. Nagy, kupolás fürdőépület a dzsámi mellett (1685: *li bagni apresso la moschea*).¹⁶⁵

1665. Evlia Cselebi: „Összesen egyetlen kicsi, ócska gőzfürdője van.”¹⁶⁶

1686. Efraim von Strackwitz rajza a város kiürítése után. N° 9. Fürdő: nem égett le.¹⁶⁷

Jeni Palanka (Palánk, Banatska Palanka)

1665. Evlia Cselebi: A nagy városban „egy kellemes építésű gőzfürdő van”.¹⁶⁸

158 A fürdő török kor utáni történetéhez: *Gerelyes Ibolya: Török építkezések Gyulán (1566–1695)*. In: *Tanulmányok a gyulai vár és uradalma történetéhez*. Szerk. Jankovich B. Dénes. Gyula, 1996. XXI. t.; *Gerő Gy.: Az oszmán-török i. m.* 110–111.

159 *Gerő Gy.: Az oszmán-török i. m.* 157. (935. jegyzet.) Gerő Győző jelentését ld. *Régészeti Füzetek* 16(1983) 82.

160 *Gerelyes I.:* i. m. 104.

161 *Dávid G.:* i. m. 161–163.

162 *Gerelyes I.:* i. m. 104.

163 D 7000, 14b–15a.

164 Gencîne-i ahlák i. m. 104a.

165 Heves megye műemlékei. III. Szerk. Dercsényi Dezső–Voit Pál. Bp. 1978. (Magyarország műemléki topográfiája IX.) 251–259. (I/1., I/3.)

166 Evliyâ VII. 61. Magyarul: Evlia II. 109.

167 *Kisari Balla Gy.:* *Karlsruhei térképek i. m.* N° 38.

168 Evliyâ VII. 167. Magyarul: Evlia II. 253.

Jenő (Borosjenő, Ineu)

1660. Evlia Cselebi: „A pasa palotájában fürdő van”.¹⁶⁹

Kanizsa

1664. Evlia Cselebi: „E dzsámival összefüggően van Szihráb Mehemed pasának kellemes fürdője. Ám mivel süppedékes helyen van, kicsi, mert ha nagy fürdőt építenének, nem tartaná meg az alap [...] téglából van.”¹⁷⁰

Kanizsán 1660 júniusában hatalmas tűzvész pusztított.¹⁷¹ A várost Szihráb Mehemed későbbi budai pasa¹⁷² építtette újjá, Evlia Cselebi szerint az ő nevéhez köthető a fürdő is. Ez azonban nem zárja ki, hogy a tűzvész előtt is működött hasonló intézmény.

Kaposvár

1664. Evlia Cselebi: „Összesen (---) darab lelket megnyugtató gőzfürdője van.”¹⁷³

Kobila (Alsókabol, Donji Kovilj)

1665. Evlia Cselebi: „egy gőzfürdője van”.¹⁷⁴

Koppány (Törökkoppány)

1578 előtt. Szokollu Musztafa budai pasa (1566–1578) alapítványainak listája: „És a hatvani várban levő gőzfürdömet a benne lévő négy bolttal együtt”.¹⁷⁵

1591. Szokollu Musztafa budai pasa „a városban egy tökéletes szépségű gőzfürdőt építtetett [...] a várban egy páratlan gőzfürdőt építtetett”.¹⁷⁶

1664. Evlia Cselebi: „Összesen két darab gőzfürdője van, az egyik – Szulejmán szultán gőzfürdője – a belső várban, a másik – a bég fürdője – a külső városban.”¹⁷⁷

Lippa (Lipova)

1563 előtt. Güzeldzse Rüsztém alapítványa.¹⁷⁸

169 Evliyâ V. 212. Magyarul: Evlia I. 46–47.

170 Evliyâ VI. 316. Magyarul: Evlia I. 566.

171 Zrínyi Miklós jelentése, 1660. jún. 25. Ld. *Széchy Károly*: Gróf Zrínyi Miklós 1620–1664. IV. Bp. 1900. (Magyar történeti életrajzok) 86.

172 *Gévay Antal*: A budai pasák. Bécs, 1841. 47. Az 1660-as évek elején Szihráb Mehemed valóban kanizsai beglerbég volt. *Fekete Lajos*: A berlini és drezdai gyűjtemények török levéltári anyaga. In: *Uő*: A hódoltság török levéltári forrásai nyomában. Szerk. Dávid Géza. Bp. 1993. 225.

173 Evliyâ VII. 18.

174 Evliyâ VII. 140. Magyarul: Evlia II. 218.

175 D 7000, 12a.

176 Gencine-i ahlák i. m. 103b–104a.

177 Evliyâ VII. 16. Magyarul: Evlia II. 31.

178 *Karácson I.*: Török–magyar i. m. 43.

1567. Ferhád Kethüda negyed: Mezid hammámí.¹⁷⁹

1579. Mehmed fürdős a Szt. Dzsámi negyedben, Dellák Haszan a Kászim pasa negyedben, Dellák Kaja a Hüszrev aga negyedben lakik.¹⁸⁰

Mohács

1578 előtt. Szokollu Musztafa budai pasa (1566–1578) alapítványainak listája: „És a mohácsi palánk külvárosában általam épített karavánszerájt [...] és az említett karavánszeráj közelében általam épített gőzfürdőt”.¹⁸¹

1591. Szokollu Musztafa budai pasa „a városban pedig egy kellemes karavánszerájt, amellet pedig egy kellemes gőzfürdőt építtetett”.¹⁸²

17. század eleje. Ismeretlen mester akvarellje: fürdőnek látszó épület a város szélén.¹⁸³

1663. Evlia Cselebi: A városban „van egy kellemes gőzfürdő, cserép fedí”.¹⁸⁴

Nádasd (Mecseknádasd)

1664. Evlia Cselebi: A külső városban „van egy kicsiny fürdőcske”.¹⁸⁵

Nógrád

1570. körüli összeírás: „A nógrádi vár új párkánya: [...] Musztafa pasának, a budai vilájet beglerbégjének gőzfürdője, [...] Júsuf fürdős [*hammámí*] háza”.¹⁸⁶

1578 előtt. Szokollu Musztafa budai pasa (1566–1578) alapítványainak listája: „És a nógrádi várban általam épített fürdőt”.¹⁸⁷

1591. Szokollu Musztafa „egy kellemes gőzfürdőt építtetett”.¹⁸⁸

1663. Evlia Cselebi: „A várnak, míg a muszlimok kezén volt, volt egy kis gőzfürdője is, amely elhagyatottan állt [a keresztény időszakban] [...] a gőzfürdőt a muszlim katonák megvizsgálták”.¹⁸⁹

Nógrád fürdőjét az első oszmán uralom idején Szokollu Musztafa budai pasa (1566–1578) építtette. Az épület átvészelt a keresztény időszakot is (1594–1663), és Evlia Cselebi tanúsága szerint az újabb foglalás után a törökök ismét használatba vették. Tudnunk kell, hogy a török források „vár” fogalma nem esik egybe a mienkkel, s általában az egész erődített területre, jelen esetben

179 *Fodor Pál*: Lippa és Radna városok a 16. századi török adóösszeírásokban. *Történelmi Szemle* 39(1997) 323.

180 I. m. 328., 329.

181 D 7000, 13a.

182 Gencîne-i ahlák i. m. 104a.

183 *Jajczay J.*: i. m. 14–15. oldalak közé fűzve.

184 *Evliyâ VI.* 111.

185 *Evliyâ VII.* 19. Magyarul: *Evlia II.* 37.

186 *Wien, NB, Krafft*, 290, 7a, 8b, 11b.

187 D 7000, 14a.

188 Gencîne-i ahlák i. m. 104a.

189 *Evliyâ VI.* 235. Magyarul: *Evlia I.* 433.

a városra is kiterjed; a fürdő ez utóbbiban állt. (A házösszeírás ezt a településrészről nevezi palánknak.)

Orsova (Orşova)

1665. Evlia Cselebi: „A vár árkanak partján van egy gőzfürdő.”¹⁹⁰

Pécs

1546 körüli defter. A gőzfürdők bérletrészének jövedelméből évente 4300 [akcse].¹⁹¹

1546–1547. A pécsi és a siklósi gőzfürdők (*hammámán*) bevételei.¹⁹²

1663. Evlia Cselebi: „A mosakodók szívét megnyugtató gőzfürdők [*hammám*] dicsérete: [A városnak] összesen három gőzfürdője van.

Kászim pasa gőzfürdője: A dzsámi szentélye [*mihráb*] előtt, az út túlsó felén, balra levő tiszta és kellemes gőzfürdő, amelyről legendákat mesélnek. Vize, levegője és épülete kellemes. Öltözőtermét [*dzsámekán*] hatalmas és magas kupola borítja. Ennek éppen a közepén egyedülálló fehér márványból van egy nagy medence, amelyről a nyelv nem tud beszélni. »A hegyet átfúró mester hogyan vájta ki azt a súlyos, egyetlen követ, és miféle talányfejtő tudománnyal helyezték ebbe az öltözőterembe?« – mondja csodálkozva, aki látja, minthogy ez a nagy medence a fürdő kapuján nem fér be.

Néhány nagy bölcsességű ember azt mondja erről a tiszta medencéről: Ez egy mozdulatlan kő, a mesterek helyben faragták ki.

Mások azt mondják: Nem. Tutajokon hozták a Dunán Németországból még a pogányok idején, s erre a helyre helyezték. Azután Kászim pasa kupolát épített fölé. Így vitatkoznak, de csillogásával irányt mutató kellemes medence ez.

Ennek a medencének pontosan a közepén van a szökőkút kelyhe sárga aranyhoz hasonlatos sárgarézből. Ha négyfelől tizenöt ember ülne is beléje, kibírná. Ennyire széles öntött réz kehely ez. Körös-körül 12 sárkányalak szájából szökken ki az élet vize, s az alsó, nagy márványmedencébe ömlik. Ezt a mives kelyhet a tökéletes mester három bronz ökörfejre és három bronz teknősbéka hátára ültette olyan művészi módon, hogy aki látja, elmegy az esze, s az álmvilágban marad. Valójában nem is az emberi erő, hanem az [isteni] bölcsesség birtokosának a munkája ez. Ez a medence az összes ruméliai utazó körében világhíres.

Azután a Szigeti kapun belül, a Memi sah dzsámi mellett van Memi sah gázi gőzfürdője. Boldogító, szép építésű, jó levegőjű, jó megjelenésű és kellemes forró[hely], melynek minden fürdőszolgája a Nap karma, hold fényességű ifjú.
Vers:

190 Evliyâ VII. 172. Magyarul: Evlia II. 259.

191 İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu 441, varak 9. Magyarul: Pécs ezer éve. Szemelvények és források a város történetéből (1009–1962). Főszerk. Márfi Attila. Pécs, 1996. 70.

192 Wien, NB, Mxt, 630. (a kézirat számozatlan). Magyarul: *Velics A.–Kammerer E.*: i. m. I. 55.

A fürdőbe ment egy ezüst testű szépség kacéran,
Helytelen ilyet mondani. Minden test szép.

E sorok értelmében Pécs városának minden szerelmese ebben a fürdőben mutatja meg ezüst testét, indigókék törölközőkben mint a megtört héjú mandula, tiszta és fehér, szépséges testükre eresztik hajfonatukat, szerelmeseik esztét összezavarják, csalfán és bőséggel a fürdő belsejébe mennek.

Ferhád pasa gőzfürdője. Jó levegőjű, kellemes gőzfürdő, tiszta és fényes forróság, de nincs olyan [szépen] kidolgozva. A szegények fürdője.¹⁹³

1664. február. Esterházy Pál: „A falakon belül két fürdő is van, márványpadlóval, érc szökőkúttal és bolthajtásos kristályablakokkal díszítve.”¹⁹⁴

1687. Joseph de Haüy térképe: 3 fürdő.¹⁹⁵

1687-es összeírás: „A fürdő, mely romokban áll” – Nagy utca; „egy mosché módjára épült fürdő, most az őrség foglalta el, hármas kupolával van fedve”. – A négy csatornáról elnevezett kútnál (= Széchenyi tér).¹⁹⁶

1695. Birtokösszeírás: Kászim pasa fürdője.¹⁹⁷

1774. Petz Mátyás rajzai a Ferhád pasa fürdőről.¹⁹⁸

Feltárások: 1. 1977: Gerő Győző, Sallai és Várady Antal utca északnyugati sarkán.¹⁹⁹ 2. 1984-es feltárások Ferhád pasa fürdőjében, Kossuth utca 23–25.²⁰⁰

Pécs esetében meglehetősen szerencsések vagyunk, a 17. század második feléből való adatok szépen kiegészítik egymást. Esterházy és az 1687-es házősszeírás csak két fürdőről tud. Evlia 1663-ban hármat ír le, ezek szépen megjelennek Haüy rajzán, valamint a régészeti anyagban is. Nevüket Evliától tudjuk: Kászim bég, Memi sah/Memi sah gázi és Ferhád pasa fürdői. Sajnos korábbi adatok nem állnak a rendelkezésünkre, leszámítva az 1546-os fürdőjövédelmet (!), amely viszont állami kezelésű intézményre utal. Ez vagy elsovadt, vagy valamelyik magánszemély kezébe került, s az ismert három fürdő egyikének előzményét képezi.

Ami az alapítókat illeti: Ferhád pasa Pécs egyik aktív kiépítőjének tűnik. Az igen jelentős ikerfürdő mellett dzsámít és halveti kolostort is építtetett. Szintén jelentős bánjalukai tevékenysége, melyet ő hódított meg (Gázi Ferhád pasa), kiépítette, a városban mahhalléja volt, melyben palotája állt. A város legszebb, népjóléti intézményekkel körülvett, s az előkelő elhunytak temetkezéshelyéül szolgáló dzsámija szintén az ő nevéhez köthető. Építtetett itt fürdőt, alap- és felsőfokú iskolát. Itteni imáretjének kezelője a fia, Mehemmed bég, 1662-ben még

193 Evliyâ VI. 117. Magyarul: Evlia I. 233.

194 Esterházy Pál: Mars Hungaricus. Sajtó alá rend. Iványi Emma–Hausner Gábor. Bp. 1989. 142.

195 Kisari Balla Gy.: Karlsruhei térképek i. m. N° 85.

196 Petrovich Ede: Pécs utcái és házai 1687-ben. In: Baranyai helytörténetírás. 1969. H. n., 1969. 209.

197 Gerő Győző: Pécs török műemlékei. Bp. 1960. (Műemlékeink) 41.

198 Szőnyi Ottó dr.: Ferhád pasa fürdője Pécsen. Historia 1(1928) 2. sz. 37.

199 Gerő Győző: A pécsi Memi pasa fürdő. Műemlékvédelem 31(1987) 109–117.

200 Szőnyi O. dr.: i. m. 32–42.; Kárpáti Gábor jelentését ld. Régészeti Füzetek 38(1985) 112.

élt, Evlia meglátogatta.²⁰¹ Felbukkan egy Ferhád pasa negyed és dzsámi Belgrádban,²⁰² valamint egy csorgókút és egy dzsámi Szarajevóban, ez utóbbi kronogrammája szerint 1579-ben épült.²⁰³ Bár semmi sem bizonyítja, hogy mindezen épületek egyazon Ferhád pasa művei lennének, minthogy egy térségben vannak, s alapítójuk neve sem túl gyakori, ez feltehető. Az egyetlen ilyen nevű jelentősebb személy a térségben a Szokollu családhoz tartozó Gázi Ferhád volt. Ő 1569–1574, 1580–1584. június és 1584. október–1588. november között boszniai bég, majd beglerbég volt, 1588-tól 1590-ben bekövetkezett haláláig pedig Buda kormányzójának tisztét töltötte be.²⁰⁴ Ha valóban ő az alapító, akkor a fürdő építése mindenképpen 1590 előttre tehető.²⁰⁵

A másik fürdőalapító az a Kászim pasa volt, aki először töltötte be a mohács–pécsi bég tisztét, s öt évig kormányozta a tartományt (1542–1547), majd még kétszer visszatért ide rövid időre (1557, 1561). Pályafutása magasra ívelt, temesvári és budai pasa lett. Pályájának kiindulópontjáról azonban nem feledkezett meg, ő építtette Pécs legjelentősebb dzsámiját és alapított egy derviskolostort is, bár igazán Eszékért tett sokat.²⁰⁶ Fürdőépítésére adatok nem utalnak, csak annyit jegyezhetünk meg, hogy 1562, Kászim halála előtt kellett történnie.

A harmadik alapítót Evlia Memi pasaként és Memi Sah Gáziként említi.²⁰⁷ Elmond egy nyilvánvalóan helyi legendát, mely szerint amikor Memi pasa katonasága betört a városba, a kolostort elfoglalták, pincéjében pedig 50 muszlim gyereket találtak. Haragjukban a barátokat kardélre hányták, kolostorukat – Fethijje: „Győzelem” néven – dzsámivá alakították.²⁰⁸ Ebből legalábbis annyi kiderül, hogy hősünk az 1543 körüli időszakban tevékenykedett. A térségben tényleg fel is bukkan egy hasonló nevű figura, Gázi Memi bég, majd pasa, egy erőteljes megkülönböztető névvel: Arnavutként, albánként szerepel. Egyébként Evlia Cselebi ismerősének, Szarhos Ibrahim pasának volt ő a nagyapja. Gázi Murad bég és Gázi Hüsrev bég mellett tevékenyen részt vett a boszniai harcokban, 1532–1533-ban Koknovit, 1539-ben Zemonikot, majd Brodot, Jakovát, Dobrakugát, Vokint is ő foglalta el. 943-ban (1536) Szulejmán Muráddal és Hüsrevvel együtt a velenceiek, Zadar ellen küldi. Megkapja Karin várát, mint szandzsákbég, s a Kirkáig hódoltat.²⁰⁹ 944-ben Kirka bége lesz. A szerémi Mitrovicán ta-

201 Evliyâ V. 267–269., 287.

202 Evliyâ V. 195–196.

203 Evliyâ V. 224–225.

204 *Takáts Sándor*: Ferhád pasa halála. In: *Uő: Bajnívó magyarok*. Bp. [1956.] 192–193.; *Gévay A.*: i. m. 14.

205 *Gerő Gy.* ezt az álláspontot képviseli. *Gerő Gy.*: Az oszmán-török i. m. 121.

206 Kászim életrajzát részletesen feldolgozta: *Dávid Géza*: Kászim vojvoda, bég és pasa. I–II. *Keltekutatás* 1995. őszi 53–66., 1996. tavasz 41–56. Kászim pécsi működéséhez: *Dávid Géza*: Mohács–Pécs 16. századi bégei. In: *Pécs a török korban*. Szerk. Szakály Ferenc. Pécs, 1999. 52–65.

207 A két név biztosan azonos személyt takar, hiszen a Memi sah Gázi fürdő közvetlenül a Memi pasa dzsámi és medresze mellett állt.

208 Evliyâ VI. 115.

209 Evliyâ VI. 244–245., 270., 276–279.

lálkozunk egy Memi bégről elnevezett mahallával és egy Memi pasa dzsámival, az alapító ez utóbbi mellett volt eltemetve.²¹⁰ Ebbe a pályaképhez mindenképpen beleillik Evlia információja, Memi itt is a régi fegyvertárral, Murád béggel harcol. S a jelek szerint az igazi alapítókedv itt tört rá.

Pest

1555. augusztus 4. Dernschwam: „Pesten a török császár közfürdőt építtetett.”²¹¹

1563 előtt. Güzeldzse Rüsztém alapítványa.²¹²

1573. június 20. Stephan Gerlach: „az urak együtt Pestre hajóztak, és megtekintettek egy szép, vörös márványkő fürdőt, ahol fűtenek, így a víz jó melegen folyik ki a falból”²¹³

1578 előtt. Szokollu Musztafa budai pasa (1566–1578) alapítványainak listája: „És Pest várában, az általam épített szent dzsámi közelében levő ikerfürdőtmet a benne lévő boltokkal együtt, és az említett gőzfürdőmmel szemben lévő karavánszerájomat”²¹⁴

1591. Szokollu Musztafa budai pasa „a szent dzsámi mellett egy tökéletes tisztaságú iker gőzfürdőt emeltetett, amelynek belseje a bölcsek szívéhez hasonlóan a piszok szennylevétől tiszta, s minden zuga, mint a remeték cellája, mások mocskától mentes. És [a pasa] a gőzfürdővel szemben egy karavánszerájt is építtetett.”²¹⁵

1663. Evlia Cselebi: „Összesen két gőzfürdője van.”²¹⁶

Segesd

1664. Evlia Cselebi: „egy gőzfürdője [...] van”²¹⁷

Siklós

1546–1547. A pécsi és a siklósi gőzfürdők (*hammámán*) bevételei.²¹⁸

1579. Iszkender bég alapítványa: „Üzlet [...] [?] tímárműhellyel, a gyógyfürdő közelében.” „Halastó, 2 darab, a gyógyfürdő vize közelében.”²¹⁹

1664. Evlia Cselebi: „Összesen egy kisebb, jó levegőjű gőzfürdője van”²²⁰

1664. február. Esterházy Pál: „Vannak fürdésre szolgáló meleg vizek is.”²²¹

210 Evliyâ VI. 102–103.

211 *H. Demschwam*: i. m. 498.

212 *Karácson I.*: Török–magyar i. m. 43.

213 Ungnád i. m. 114.

214 D 7000, 11a.

215 Gencine-i ahlák i. m. 103b.

216 Evliyâ VI. 157. Magyarul: Evlia I. 295.

217 Evliyâ VII. 15. Magyarul: Evlia II. 30.

218 Wien, NB, Mxt, 630. (a kézirat számozatlan). Magyarul: *Velics A–Kammerer E.*: i. m. I. 55.

219 *Dávid G.*: Szigetvár i. m. 179.

220 Evliyâ VI. 300. Magyarul: Evlia I. 538.

221 *Esterházy P.*: i. m. 146.

A siklósi termálvíz a Perényi-bástya alatt tör fel. A mai kénes vízű községi fürdő helyén a 20. század első felében még egy korábbi épület falai álltak. A területen az 1970-es évek elején Gerő Győző leletmentést végzett, aki a feltárt falakat török eredetűeknek találta, de nagyobb arányú kutatás híján nem látta igazolhatónak, hogy egy fürdőépület maradványai lennének.²²² Esterházy Pál leírása nem sejteti épület létezését. Siklós ismeretlen pontján gőzfürdő is működött.

Simontornya

1578 előtt. Szokollu Musztafa budai pasa (1566–1578) alapítványainak listája: „És a simontornyai palánkon kívül, egy romos templom mellett levő gőzfürdőt”.²²³

1591. Szokollu Musztafa „a várban egy páratlan gőzfürdőt építtetett [...] és a gőzfürdő mellett egy karavánszerájt is építtetett”.²²⁴

1664. Evlia Cselebi: „Összesen (---) darab gőzfürdője van a tisztálkodók számára.”²²⁵

1696. A török fürdő Drevadelics Horváth Péter volt várkapitány özvegyének a tulajdonában van.²²⁶

Szécsény

1578 előtt. Szokollu Musztafa budai pasa (1566–1578) alapítványainak listája: „És a szécsényi palánkon belül általam épített gőzfürdőt”.²²⁷

1591. Szokollu Musztafa „a várban pedig egy kellemes gőzfürdőt építtetett”.²²⁸

1607. A lutheránusok az egykori török fürdőből alakítják ki templomukat.²²⁹

A helyi hagyományok két török fürdő emlékét is őrzik. Az egyik állítólag a volt ferences kolostor templomának sekrestyéjében működött, s a bég kényelmét szolgálta.²³⁰ Az épület aktív török használatára utaló feltárási eredmények megerősíteni látszanak ezt. A másik helyszín a mára már sokszorosán átépített ún. északnyugati bástya. Érdekes egybeesés, hogy egy időben ezt az épületet használták lutheránus templomként.²³¹

222 *Fejes János*: Siklós múltja. Siklós, 1937. 202.; *Gerő Győző*: Az oszmán-török építészet emlékei Siklóson. In: *Város a Tenkes alján. Siklós évszázadai*. Szerk. Kanyar József. Siklós, 2000. 106.

223 D 7000, 12a.

224 Gencîne-i ahlák i. m. 104a.

225 Evliyâ VII. 20.

226 *Kiss István*: Simontornya krónikája. Simontornya, 1938. 98.

227 D 7000, 14a.

228 Gencîne-i ahlák i. m. 104a.

229 *Jakus Lajos*: Török fürdőből és mecsetből evangélikus templom Szécsényben. *Evangélikus Élet* 1987. febr. 15. 1.

230 A szájhagyományt P. Nagy András (1730–1777) ferences szerzetes jegyezte fel a szécsényi kolostor *Historia Domusában*. Közli: *P. König Kelemen*: Hatszáz éves ferences élet Szécsényben. 1332–1932. A szécsényi ferencesek története a megye-, az ország- és az egyháztörténet tükrében. Vác, 1931. 169.

231 Az információért Majcher Tamásnak, a szécsényi Kubinyi Ferenc Múzeum megbízott igazgatójának tartozom köszönettel.

Szeged

1556. augusztus 19–1557. augusztus 7. között a fürdő (*hammám*) és a gyertya-öntőház bevétele 2500 akce.²³²

1557. Elszámolás a fürdő kiadásairól és bevételeiről.²³³

1578 előtt. Szokollu Musztafa budai pasa (1566–1578) alapítványainak listája: „És a szegedi várban lévő gőzfürdőt”.²³⁴

1578. A szultáni mecset mahallében lakik Hüszejin fürdő (hammámí), a Hüsrev miralaj negyedben pedig Juszuf dellák.²³⁵

1591. Szokollu Musztafa „egy kiemelkedő [szépségű] gőzfürdőt építtetett”.²³⁶

1665. Evlia Cselebi: A várban „összesen egy gőzfürdő van”.²³⁷

Szekszárd

1663. Evlia Cselebi: „A vár kapuja előtt, az árkon túl egy kicsiny, durván épített fürdője van”.²³⁸

1726. Luigi Fernando Marsigli: „A Sárvíz folyó partján, Szekszárd városában egy bizonyos török fürdő romjai között tartott kő.”²³⁹

Szigetvár

1579. Iszkender bég vakufja: elhagyott föld a fürdő közelében.²⁴⁰

1578 előtt. Szokollu Musztafa budai pasa (1566–1578) alapítványainak listája: „És a szigeti várban lévő gőzfürdőt a benne levő bolttal”.²⁴¹

1591. Szokollu Musztafa „egy gőzfürdőt emeltetett, mely a szépségét hirdeti”.²⁴²

1579. Összeírás: egy romos gőzfürdő 10 fülkével.²⁴³

1664. Evlia Cselebi: A középső városban „összesen egy kicsi gőzfürdő van”.²⁴⁴

1689. Laurentius Schaffen: 3 értékes fürdője volt, az egyiket a török férfiak, a másikat a nők használták.²⁴⁵

232 Wien, NB, Mxt. 590, 50. Magyarul: *Velics A.–Kammerer E.*: i. m. I. 89.

233 *Velics A.–Kammerer E.*: i. m. II. 190.

234 D 7000, 15b.

235 İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu, 570, 12.

236 Gencîne-i ahlâk i. m. 104a.

237 Evliyâ VII. 142. Magyarul: Evlia II. 221.

238 Evliyâ VI. 121. Magyarul: Evlia I. 238.

239 *Luigi Fernando Marsigli*: *Danubius Pannonico Mysicus*. II. Amsterdam, 1726. 43. t. 1. ábra.

240 *Dávid G.*: Szigetvár i. m. 178.

241 D 7000, 13b.

242 Gencîne-i ahlâk i. m. 104a.

243 *Vass Előd*: Szigetvár város és a szigetvári szandzsák jelentősége az Oszmán-Török Birodalomban (1565–1689). In: *Tanulmányok a török hódoltság i. m.* 201.

244 Evliyâ VI. 307. Magyarul: Evlia I. 549.

245 *Szita László*: Szigetvár kapitulációjának visszhangja az egykorú nyugat-európai sajtóban. In: *Tanulmányok a török hódoltság i. m.* 153.

Szolnok

1594. Ásik Mehmed bin Háfiz Ömer er-rúmi: Bektas pasa fürdője.²⁴⁶
 1617 előtt. Georg Houfnagel metszetén, a városban egy fürdő látható (C: Balneum turcicum).²⁴⁷
 1665. Evlia Cselebi: „Összesen (---) darab szívet elragadó gőzfürdője van.”²⁴⁸

Tata

1594. július. Ásik Mehmed bin Háfiz Ömer er-rúmi: „A tatai hévíz [*germáb*] [...] a tatai vártól nyugatra két mérföld [*míl*] távolságban van. Vize mérsékeltlen meleg. Föléje egy kis kupola van építve kőből [...] ott jártam és a hévizet megtekintettem.”²⁴⁹

Temesvár (Timișoara)

- 1643/1644. Építési felirat, amelyet a hagyomány egy fürdőből származónak tart.²⁵⁰
 1660. Evlia Cselebi: „Összesen négy szívet gyönyörködtető fürdője van. Az egyik a Parti kapu fürdője, a másik a Vízi kapu fürdője, mely a kapun belül fekszik, s nagyon kicsi fürdő.”²⁵¹
 1717. Török fürdő a városházánál.²⁵²
 1727. Városterkép: „A török fürdő romjai. Később itt építik fel a német városházát.” (N° 5.)²⁵³

Érdekes, hogy egy olyan fontos városban, mint Temesvár, alig álltak fürdők, s Evlia azokat is kicsinek és szegényesnek titulálja. Talán a környék mocsaras fekvése nem engedte komolyabb épület emelését. További adataink összesen egy fürdőre vonatkoznak, arra, amelyik a későbbi városháza helyén állt. Hogy ez melyik Evlia által említett fürdővel lehet azonos, pillanatnyilag nem tudom eldönteni, minthogy a fürdő a város főterén állt, nem pedig valamely kapu közelében. Másfelől Evlia szerint a város négy negyedre, mahalléra oszlik, amelyek a kapukról kapták a nevüket. Ily módon Evlia utalása vonatkozhat arra is, hogy a fürdő melyik negyedben fekt. Furcsa módon így is inkább a Horosz kapuhoz volt közel, semmint a Jali kapuhoz. Az viszont bizonyos, hogy a Vízi kaputól nagyon messze esett.

Titel

1665. Evlia Cselebi: A várban „egy fényes gőzfürdő van”.²⁵⁴

246 *Bálint G.*: i. m. 306.

247 *Rózsa György*: Régi várképek. Bp. 1959. 11. tábla.

248 *Evlia C.*: VII. 136.

249 *Fekete L.*: A hódoltság kori i. m. 138.; *Bálint G.*: i. m. 241.; *E. H. Ayverdi*: i. m. 123.

250 *Közli: Foerk E.*: i. m. 1.

251 *Evlia C.*: V. 205. Magyarul: *Evlia I.* 31.

252 *Anton Peter Petri*: Die Festung Temeschwar im 18. Jahrhundert. München, 1966. 72.

253 I. m. 1. t.

254 *Evlia C.*: VII. 140.

Tolna

1564. Szülejmán fürdőépítési rendelete, Tur Ali bég kérésére.²⁵⁵
 1572. Franciscus Omichius: „Mehmed basa itt fürdőt építtetett.”²⁵⁶
 1578 előtt. Szokollu Musztafa budai pasa (1566–1578) alapítványainak listája: „És a Tolnán általam épített gőzfürdőt és az említett fürdőm közelében lévő 7 boltot tartalmazó karavánszerájomat”.²⁵⁷
 1594. Ásik Mehmed bin Háfiz Ömer er-rúmi. „Van népes piaca és fürdője.”²⁵⁸
 1663. Evlia Cselebi: „Egy romladozó fürdője van”.²⁵⁹
 1686. Metszet: a palánkon kívül, magányosan álló, fürdőre emlékeztető épület.²⁶⁰

Újvár (Érsekújvár, Nové Zámky)

1663. Evlia Cselebi: „Forgács palotája nagyon ékes [...] gőzfürdője [...] van.”²⁶¹

Vác

- 1570 körüli házösszeírás. Kászim bég mecsetjének városnegyedében: „László pap háza, most fürdő. Egy boltozatos és négy más, omladozó szoba, elhanyagolt kút. Szomszédai egy-egy oldalról: a parkan [...] Abdurrahman irattal tudja igazolni, hogy Dervis bejtől pénzen vették, aztán fürdőt csináltak belőle s alapítvány-[*vakuf*]képpen a mecsethez kapcsolták”.²⁶²
 1663. Evlia Cselebi: A külső várban „van egy kis gőzfürdője”.²⁶³
 1680. A város térképe jelez egy fürdőt a Német városban (kb. a mai Március 15. tér 9. helyén).²⁶⁴

Az adatok lokalizációja egymásnak ellentmondani látszik. Az biztos, hogy az 1570-ben összeírt épület Kászim bég mecsetjének mahalléjában feküdt, s a bég mecsetjének alapítványát képezte. Világos az is, hogy a ház átépíttetője Kászim bég volt, akit az irat néhai nógrádi bégnek nevez. Következésképp a mecset valamikor 1544 és 1570 között épülhetett.²⁶⁵ Kérdés, hogy hol állhatott a Kászim bég mahalle. Fekete Lajos a város keleti felére, a Kosdi kapu közelébe

255 *Karácson I.*: Török–magyar i. m. 60.

256 Ungnád i. m. 34.

257 D 7000, 12b.

258 *Bálint G.*: i. m. 239.

259 Evliyâ VI. 122. Magyarul: Evlia I. 239.

260 Tolna mezőváros monográfiája. Szerk. Glósz József–V. Kápolnás Mária. Tolna, 1992. 160–161. oldalak között.

261 Evliyâ VI. 227. Magyarul: Evlia I. 415.

262 *Fekete Lajos*: A török kori Vác egy XVI. századi összeírás alapján. In: A hódoltság török levéltári forrásai i. m. 99. (N° 196.); Wien, NB, Krafft 290, 15b.

263 Evliyâ VI. 237. Magyarul: Evlia I. 436.

264 *Dinyés István–Kővári Klára–Kvassay Judit–Miklós Zsuzsa–Tettamanti Sarolta–Torma István*: Pest megye régészeti topográfiája. A szobi és a váci járás. Bp. 1993. (Magyarország régészeti topográfiája XIII/2.) 408., 430–432.

265 A házat attól a Dervis bég-től vette Kászim, akit a házösszeírás a vilájet összeírójának nevez. A szandzsákösszeírásra 1559-ben kapott parancsot Dervis (*Káldy-Nagy Gy.*: Harács-szedők i. m. 45–46. és *Dávid Géza*: Az első szegedi bég, Dervis életpályája. Aetas 1999. 4. sz. 15–16.),

(a későbbi német városba) tette,²⁶⁶ Vass Előd viszont a város délkeleti részére (a későbbi magyar városba) helyezte.²⁶⁷ A vita máig sem dőlt el, az viszont bizonyos, hogy a fürdő telkét egyik oldalról a palánk határolta, szemben az 1680-as térkép fürdőjével, amely a város centrumában állt, s a Fő utcára nézett. Evlia adata – bár topográfiai utalást nem tartalmaz – időrendi okokból inkább az utóbbi fürdővel azonosítható. Azt mondhatjuk tehát, hogy Vác a 16. században bírt egy régi kőházból kialakított fürdővel, amely azonban már az 1570-es években rossz állapotban volt. A tizenöt éves háború viharait valószínűleg nem élte túl, s a törökök új fürdőt építettek a város központjában. Az alaprajz alapján ez kupolás építmény lehetett. Építtetője esetleg az a Karakas Mehmed budai pasa (1618–1621) lehetett, akit Evlia Cselebi mint a város újjáépítőjét említ.²⁶⁸

Várad (Nagyvárad, Oradea)

1665. Evlia Cselebi: „Ebben a várban [...] két gőzfürdő van.” A külvárosban „összesen öt darab fényes gőzfürdő van”.²⁶⁹

1670. Matthias Miles. „A negyedik a Király-bástya, amelyet II. [Szapolyai] János építtetett. Ezzel szemben ömlik [a várárokbá] egy kis Pece nevű patak, mely a meleg fürdőtől jön”.²⁷⁰

Evlia Cselebi meglepő leírása szerint öt évvel a város meghódítása után már hét fürdő működött, közülük kettő a várban. Ez utóbbiak nagy valószínűséggel a reneszánsz palotában kialakított intézmények lehettek, új építésnek legalábbis nincs nyoma a forrásokban. Miles leírása ad némi topográfiai támpontot: a fürdőt a Király bástyánál a Körös mellékágába ömlő Pece patak mellett kell keresnünk. Egy német nyelvű térképen ez a vízfolyás *Badwasser* néven szerepel.²⁷¹

Versec (Vršac)

1665. Evlia Cselebi: „Összesen egy gőzfürdője van.”²⁷²

Veszprém

1555. január 28. Mehmed bég fürdő-*(hammám)*építési kérelmmel fordul a portához, s az engedélyt megkapja.²⁷³

azt valószínűleg 1560-ban végezte el, a fürdő alapítása tehát kb. erre az időpontra tehető. Így tehát Kászimunk nem azonos azzal a hasonnevű nógrádi béggel, akit 1552-ben már mint elhunytat említenek (*Karácson I.*: Török–magyar i. m. 122.).

266 Fekete L.: A török kori i. m. 126.

267 Vass Előd: Vác a török korban. In: Vác története. I. Szerk. Sági Vilmos. Szentendre, 1983. 106. és 6. kép.

268 Evliyâ VI. 237. Karakas Mehmedhez: *Gévay A.*: i. m. 26.

269 Evliyâ VII. 152–153. Karácson magyar fordítása a török kiadásban nem szereplő információkat is tartalmaz: „E külvárosban öt kis fürdő van: egyik az Olaszi kapun belül, a többi pedig mind a nagy csársiban [a piacon]”. Evlia II. 233.

270 *Balogh Jolán*: Varadinum – Várad vára. II. Bp. 1982. (Művészettörténeti füzetek 13/2.) 221–222.

271 *Kisari Balla Gy.*: Karlsruhei térképek i. m. 84., 339. (N°. 80.)

272 Evliyâ VII. 166. Magyarul: Evlia II. 252.

273 *Dávid Géza*: Török uralom Veszprémben (1552–1566). In: Veszprém a török korban. Felolvasó-

Visegrád

1664. Evlia Cselebi: „Összesen egy darab gőzfürdője van a tisztálkodók részére.”²⁷⁴

Zombor (Sombor)

1594. Ásik Mehmed bin Háfiz Ömer er-rúmi: van fürdője.²⁷⁵

1665. Evlia Cselebi: „[a belső vár] tornyának kapuja előtt az árkon túl van Szulejmán szultán dzsámija és fürdője”. A városban (*taşra varoş*) „összesen egy darab léleknek kedves gőzfürdő van”.²⁷⁶

A helyi hagyományok szerint a török fürdő a régi Fridrik-féle ház helyén állt, a későbbi gimnázium tornacsarnoka alatt.²⁷⁷

BALÁZS SUDÁR

BATHS IN OTTOMAN HUNGARY

The primary aim of the present paper was to collect all historical data on baths in Ottoman Hungary. An attempt was made at reconstructing their number and location, and identifying the persons who founded them and the time when they were available for service. The study is followed by a database of place-names arranged in alphabetical order. Each entry contains the relevant sources, the original texts themselves being listed in chronological order and succeeded by a short list of archeological studies. Finally, an analysis and interpretation of the sources are given. Despite the difficulties in assessing the exact number of baths in Ottoman Hungary, a total of approximately 75 can be identified.

ülés Veszprém török kori emlékeiről. Szerk. Tóth G. Péter. Veszprém, 1998. (Veszprémi múzeumi konferenciák 9.) 21.

274 Evliyâ VII. 50. Magyarul: Evlia II. 89.

275 *Bálint G.*: i. m. 306.

276 Evliyâ VII. 138. Magyarul: Evlia II. 216.

277 Bács-Bodrog vármegye. I. Szerk. Dr. Borovszky Samu. Bp. é. n. (Magyarország vármegyéi és városai) 209.